

ORDO PÄÄSIÄISEN 2020 JUMALANPALVELUKSISSA

Ordon vaihtelu ja merkitys Suomen evankelis-luterilaisen kirkon
jumalanpalveluksissa koronakevään pääsiäisenä 2020

Loiri Liisa
Käytännöllisen teologian maisterintutkielma
Maaliskuu 2021

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET		
Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta		Laitos – Institution Käytännöllinen teologia
Tekijä – Författare Liisa Loiri		
Työn nimi – Arbetets titel Ordo pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa. Ordon vaihtelu ja merkitys Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksissa koronakevään pääsiäisenä 2020		
Oppiaine – Läroämne Käytännöllinen teologia		
Työn laji – Arbetets art maisterintutkielma	Aika – Datum 8.3.2021	Sivumäärä – Sidoantal 75
<p>Tiivistelmä – Referat</p> <p>Tutkielmassani tarkastelin ordon vaihtelua ja merkitystä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksissa koronakevään pääsiäisenä 2020. Aineistoni koostui eri puolilla Suomea pääsiäispäivänä tai pääsiäisyönä toteutetuista 17 jumalanpalveluksesta, joista 10 oli sanajumalanpalveluksia ja 7 messuja. Ordotutkimusta on aiemmin tehty todella vähän, ja tutkimukseni merkittävyttä lisäsi myös poikkeuksellinen korona-aika, jolloin seurakunta ei voinut osallistua fyysisesti jumalanpalveluksiin. Tutkimukseni pohjautui liturgiikan teorioihin liturgiasta, jumalanpalveluksesta ja ordosta sekä luterilaisesta teologiasta. Ordo-käsitettä käytin sekä jumalanpalveluskaavan merkityksessä että laajemmin analyttisenä käsitteenä jumalanpalvelusten rakenteesta ja sen merkityksistä, eli tutkin ordon kautta toteutunutta jumalanpalvelusteologiaa.</p> <p>Tutkimusmetodini oli laadullinen sisällönanalyysi. Analysoin jumalanpalvelustallenteista tekemäni havainnointimuistiinpanot ensin teorialähtöisesti vertaillen ja ryhmitellen jumalanpalvelusordot Kirkkokäsikirjan jumalanpalveluskaavoja analyysirunkoina käyttäen sanajumalanpalveluksiin ja messuihin, ja näistä vielä alaryhmiin. Ordojen sisällöt tutkin yksityiskohtaisesti ja ryhmittelin ne ordon pääosien eli johdannon, sanan, rukouksen tai ehtoollisen ja päätöksen mukaan ja tämän jälkeen vielä pääosien sisällöt omiksi ryhmikseen. Tutkin jumalanpalveluksissa käytettyjen sisältöjen lähteet mahdollisuuksien mukaan ja tein yhteenvetoja sekä rakenteellisista että sisällöllisistä ratkaisuksista. Tämän jälkeen lähestyin aineistoa teoriaohjaavasti siitä nousevia erityispiirteitä analysoiden. Tuloksia peilasin jumalanpalvelusteologian teoriaan ja tein päätelmät jumalanpalvelusten teologisista merkityksistä.</p> <p>Tutkimukseni osoitti, että pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa oli sekä rakenteellista että sisällöllistä vaihtelua. Ordo oli yhtäältä uskollinen Kirkkokäsikirjan kaavoille ja toisaalta myös vaihteleva. Sanaosio näytti painottuvan ordon rakenteissa ja sisällöissä. Perinteisyys viestitti transkulttuurista ja ekumeenista merkitystä, ja vaihtelu taas kertoi kontekstuaalisuudesta. Evankelis-luterilaisen kirkon molemmat sakramentit, kaste ja ehtoollinen, olivat näkyvissä kasteen muistamisina, messujen toimittamisina sekä runsaana symboliikkana. Jumalanpalveluksista nousi sekä ekumeenisia että kontekstuaalisia sisältöjä kuten hengellisen osallisuuden rukous, pääsiäistroparin monipuolinen käyttö, pääsiäisaiheiset sisällöt sekä korona-aika kaipauksen sanoituksissa, joihin liittyi myös toivon ja pääsiäisen ilon sanoma. Virikemateriaaleja käytettiin paljon, minkä voidaan ajatella kertovan yhteisten jumalanpalvelusmateriaalien tarpeellisuudesta. Korona-aika on nostanut digitaalisen jumalanpalveluksen tärkeäksi jumalanpalveluksen muodoksi, jonka kehittämisessä yhteisölliseksi on tulevaisuudessa haastetta.</p>		
Avainsanat – Nyckelord Liturgia, jumalanpalvelus, ordo, korona, ekumenia, kontekstuaalisuus, suoratoisto		
Säilytyspaikka – Förvaringställe Helsingin yliopiston kirjasto, Keskustakampuksen kirjasto, Teologia		
Muita tietoja		

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
2. Aiempi ja tämänhetkinen aiheen tutkimus	3
3. Teoreettiset viitekehykset	11
3.1. Liturgia	11
3.2. Jumalanpalvelus	11
3.3. Ordo	13
4. Tutkimustehtävä ja tutkimuksen toteutus	16
4.1. Tutkimustehtävä	16
4.2. Tutkimusaineisto ja sen kerääminen	16
4.3. Aineiston analyysitapa	19
4.4. Tutkimuksen eettisyys ja luotettavuus	24
5. Ordojen rakenteelliset ratkaisut	26
5.1. Rakenteelliset pääjaot	26
5.2. Sanajumalanpalvelukset	26
5.2.1. Sanajumalanpalveluskaava	26
5.2.2. Sanajumalanpalvelus kasteen muistamisella	27
5.2.3. Sanajumalanpalvelus messun kaavalla ilman ehtoollista	28
5.3. Messut	28
5.3.1. Pääsiäispäivän messut	28
5.3.2. Pääsiäisyön messut	29
6. Ordojen sisällölliset ratkaisut	31
6.1. Sisältöjä määräävät tekijät	31
6.2. Johdanto	31
6.3. Sana	37
6.4. Rukous	42
6.5. Ehtoollinen	44
6.6. Päätös	47
7. Pääsiäisordojen jumalanpalvelusteologia	48
7.1. Ordon pysyvyys ja joustavuus	48
7.2. Sakramentit ordon osana	52
7.3. Ekumeenisia ja kontekstuaalisia valintoja	56
8. Johtopäätökset	66
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	76
Lähteet ja apuneuvot	76
Kirjallisuus	80
LIITE 1	85
LIITE 2	86

1. Johdanto

Kevättalvella 2020 COVID 19 -viruksen leviäminen maailmassa tapahtui yllättäen ja nopeasti. Viruksen aiheuttama, vaaralliseksi luokiteltu tauti pakotti yhteiskunnat sekä globaalisti että myös Suomessa valmistautumaan poikkeusoloihin. Suomessa Valtioneuvosto tiedotti 16.3.2020, että Suomen hallitus on linjannut valmiuslain nojalla toimenpiteitä väestön ja valtakunnan turvaamiseksi. Koulujen ja yliopistojen lähiopetus keskeytettiin, Suomen rajojen sulkemista alettiin valmistella ja ihmisten liikkuvuutta rajoittaa. Julkisia tiloja suljettiin sekä kokoontumisia haluttiin vähentää, ja uskonnollisten yhteisöjen odotettiin toimivan samoin. Ikäihmisten kohtaamista rajoitettiin, ja yli 70-vuotiaat velvoitettiin pysymään karanteeniolosuhteissa.¹

Kirkkohallitus lähetti seurakunnille ensimmäisen koronatilannetta käsitelleen yleiskirjeensä 2.3.2020 ja kertoi kirkon varautuvan pandemiauhkaan. Kirjeessä muistutettiin kirkon tehtävästä turvata hengellisen elämän hoito ja hengellinen toiminta kaikissa tilanteissa. Seurakuntien perustoiminnan jatkuvuus oli varmistettava turvallisesti terveysviranomaisten ohjeiden ja määräysten mukaan, ja toiminnan sisältöjä muutettaisiin tarvittaessa.²

Suomen evankelis-luterilainen kirkko joutui muiden yhteiskunnallisten toimijoiden tavoin uuteen, poikkeukselliseen tilanteeseen. Valmiuslain mukaisesti Kirkkohallitus ja piispat ohjeistivat seurakuntia niiden toiminnan järjestämisessä. Seurakuntia kehoitettiin luopumaan kokoontumisista, jotka eivät ole niiden lakisääteisten tehtävien hoitamisen kannalta välttämättömiä. Jumalanpalvelukset ja kirkolliset toimitukset sen sijaan kuuluvat Kirkkolain 4. luvun 1 §:n mukaan seurakunnan lakisääteisiin tehtäviin³. Piispat sopivat yhdessä, että ”jumalanpalvelukset pidetään sanajumalanpalveluksina jokaisessa seurakunnassa siten, että paikalla ovat vain jumalanpalveluksen toimittajat. Jumalanpalvelukset striimataan ja lähetetään internetissä kussakin seurakunnassa käytettävissä olevin keinoin. Jumalanpalvelusten seurakunta muodostuu etäyhteyksin niihin osallistuvista”.⁴

Piispat keskustelivat kiirastorstain ja pääsiäisen jumalanpalveluksien ehtoollisen vietosta ja antoivat 25.3.2020 ohjeistuksen messun toimittamisesta poikkeusoloissa. Myös Kirkkohallitus lähetti seurakunnille materiaalia pääsiäisen ajan jumalanpalveluksia varten.⁵

¹ Valtioneuvoston tietoa ja neuvontaa koronaviruksesta 16.3.2020.

² Kirkkohallituksen yleiskirje nro 9/2020.

³ Kirkkolaki 1993, I osa, 4. luku, 1§.

⁴ Kirkko ja koronavirus 2020.

⁵ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020. Virikemateriaali 2020.

Kiirastorstaista toiseen pääsiäispäivään seurakunnat saivat mahdollisuuden valita, toimitetaanko jumalanpalvelus sanajumalanpalveluksena vai messuna. Piispojen ohjeistuksessa muistutettiin, että suoratoistetusta messusta ei saa tulla seurakuntalaiselle kokemusta tai tulkintaa, että se olisi vain työntekijöiden tai pappien juhla. Messun seuraaminen ei myöskään saanut antaa tilaisuutta ehtoollisen nauttimiseen kotona virtuaalikonsekraation perusteella.⁶

Tässä tutkielmassa tutkin, millaisena jumalanpalveluksen kaava eli ordo näyttäytyy koronakevään 2020 jumalanpalveluksissa tai messuissa pääsiäisenä. Käytännöllisen teologian liturgiikan alalla tutkimuksen aihe on kiinnostava, koska Kirkkokäsikirjan mukaan ”messu eli ehtoollisjumalanpalvelus on seurakunnan elämän keskus”⁷, ja keväällä 2020 seurakunta ei kuitenkaan voinut osallistua fyysisesti läsnä olevana jumalanpalveluksiin. Poikkeusolojen jumalanpalvelus oli ajallisesti oman aikansa kontekstuaalinen tapahtuma.

Verkkojumalanpalvelus ei sinänsä ole uusi ilmiö, mutta koronakevään aikana se oli seurakunnan ainoa mahdollisuus osallistua jumalanpalveluksiin. Suomessa ei ainakaan ihan lähihistoriassa ole ennen koettu vastaavaa tilannetta, että kirkot olisi suljettu jumalanpalvelusten ajaksi seurakunnalta. Sota-aikana jumalanpalvelusten järjestämisessä oli epävarmuutta⁸.

Koronapandemian aikana jumalanpalvelusten tavat ja seurakuntien mukanaolo verkossa muuttuivat huomattavasti. Jumalanpalvelusten seuraajien määrä lisääntyi merkittävästi edelliseen vuoteen verrattuna. Kirkon tutkimuskeskus teetti seurantakyselyn suomalaisten näkemyksistä kirkon toimintamuotojen merkityksestä koronakriisissä. Tutkimuksen mukaan puolet suomalaisista piti tärkeänä mahdollisuutta osallistua verkossa jumalanpalveluksiin, ja 14 % suomalaisista eli n. 700 000 suomalaista ilmoitti seuranneensa jumalanpalveluksia ja hartauksia verkosta. Verkko-osallistumisen mahdollisuutta pidetään tärkeänä myös koronapandemian jälkeen.⁹ Koska uuden tilanteen synnyttämään jumalanpalvelusmuotoon osallistuminen on koettu merkitykselliseksi, korona-ajan jumalanpalveluksen tutkimus on siten myös tärkeää. Lisäksi jumalanpalveluskaavan eli ordon kotimaista tutkimusta on todella vähän.

⁶ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020.

⁷ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 17.

⁸ Heikkilä & Heininen 2017, 163.

⁹ Salomäki 2020, 100–101.

2. Aiempi ja tämänhetkinen aiheen tutkimus

Jumalanpalveluksia ja messuja on aiemmin tutkittu niiden merkityksellisyyden, yhteisöllisyyden, osallisuuden, muistiyhteisöluonteen, tulevaisuusnäkymien, yksittäisten messun osien sekä verkkokirkon toteutuksen näkökulmasta. Ordoa on tutkittu ekumeenisista lähtökohdista, tai sitä on käytetty teoreettisena viitekehystenä, työkaluna, jumalanpalvelustutkimuksessa. Keskityn aiemman tutkimuksen esittelyssäni uudempaan, 2000-luvun tutkimukseen sekä meneillään olevaan korona-ajan tutkimukseen.

Jumalanpalveluksen merkityksellisyyttä on tutkinut Ann-Maarit Joenperä vuonna 2013 julkaistussa väitöskirjassaan *Jumalan lapset Isän sylissä: narratiivinen tutkimus jumalanpalveluksen merkityksellisyyden rakentumisesta kirkossakävijöille Tuusulan seurakunnassa*. Joenperä selvitti tutkimuksessaan, mistä asioista rakentuu jumalanpalvelusten merkityksellisyys Tuusulan ja Jokelan kirkkoissa sekä miten kirkkotilan visuaaliset elementit vaikuttavat merkittävyyteen. Tutkimus toteutettiin kahden kirkon pääjumalanpalvelusten kävijöiden narratiivisina haastatteluina, ja tulokset heidän kokemuksistaan analysoitiin laadullisen sisällönanalyysin ja narratiivisen analyysin avulla.¹⁰

Joenperän tutkimuksessa ilmeni, että pääjumalanpalveluksen muuttumattomuutta, tuttuja tapoja, rutiineja ja jumalanpalveluskaavaa pidettiin tärkeinä. Kirkkotilan visuaalisuudella oli kuitenkin yhteys jumalanpalveluskaavan noudattamiseen. Tuusulan 1700-luvulla rakennetussa kirkossa pidettiin tärkeänä perinteisyyttä ja jumalanpalveluskaavan tarkkaa noudattamista, kun taas Jokelan 1970-luvulla rakennetussa kirkossa tunnelma oli ”vapaampi”, ja jumalanpalveluskaavan tarkka noudattaminen ei ollut niin tärkeää.¹¹ Joenperän väitöskirjassa pohdittiin myös yhteisöllisyyden ja yksilöllisyyden näkökulmaa uskonnollisuuden harjoittamisessa sekä pääjumalanpalveluksen tulevaisuutta ja elinehtoja. Jumalanpalvelustutkimuksen haasteeksi jätettiin yhteisöllisyyden ja avoimuuden kehittämisen tutkiminen.¹²

Anneli Vartiainen vuonna 2014 julkaistussa väitöskirjassa *Kirkko muistiyhteisönä. Järvenpään seurakunnan messujen muistiyhteisöluonne* on tutkittu messun muistiyhteisöluonnetta Järvenpään seurakunnan messujen käytännöissä. Tutkimuksen teoriapohjana oli muistiyhteisön ja peruskertomuksen käsitteet: kirkko on tyypillinen muistiyhteisö, ja peruskertomus kulkee messun eri osissa mukana.¹³ Kristinuskon

¹⁰ Joenperä 2013, 58–60.

¹¹ Joenperä 2013, 186–188.

¹² Joenperä 2013, 190–194.

¹³ Vartiainen 2014, 7; 38.

”avainkertomus” kertoo Jeesuksen elämästä, kuolemasta ja ylösnousemuksesta, mutta peruskertomuksen juuret ulottuvat kauemmaksi Vanhan testamentin kertomuksiin saakka.¹⁴ Kristillisen yhteisön keskeisin rituaali on jumalanpalvelus, jossa on yhteisön syntymästä saakka ilmennetty peruskertomusta.¹⁵ Vartiainen tutkimusaineisto koostui yhden seurakunnan yhden kirkkovuoden pyhäpäivien pääjumalanpalvelusten käsikirjoituksista, saarnoista, jumalanpalvelushavainnoista sekä pappien haastatteluista ja kyselyistä.¹⁶ Jumalanpalvelusten ordo kulki työssä ikään kuin työkaluna, mm. peruskertomuksen tai yhteisöllisyyden esiintyvyyttä peilattiin niiden ilmaantuvuuteen jumalanpalveluksen eri osissa. Tutkimuksessa todettiin messun ilmaisevan kristillisen yhteisön yhteisöllisyyttä ja sen vahvistamista. Yhteisöllisyys nousi peruskertomuksesta ja oli paikallista, globaalia sekä ajan rajat ylittävää.¹⁷

Jumalanpalveluksen ordoa ekumeenisuuden näkökulmasta on tutkinut Kati Pirttimaa vuonna 2016 julkaistussa pro gradussaan *Ekumeenisuus jumalanpalveluksien ja hartauksien ordoissa*. Tutkimusaineistona oli 14 luonteeltaan ekumeenista jumalanpalvelusta ja neljä hartautta. Näkökulma tutkimuksessa keskittyi ekumeenisuuteen.¹⁸ Pirttimaan tutkimus on liturgisen teologian alan tutkimusta, ja tutkimusmenetelmänä hän käytti laadullista tutkimusmenetelmää. Pirttimaa vertasi ordoja toisiinsa ja selvitti niiden rakenteelliset ratkaisut. Hän erotti aineistosta luterilaisen Jumalanpalvelusten kirjaan kuulumattomat tekstit, joiden taustat hän selvitti. Tekstien sisällöt hän ryhmitteli teologisiin kokonaisuuksiin ja tutki ordojen tekstien merkityssisältöjä sekä teologisia painotuksia.¹⁹

Tutkimus osoitti, että ekumeenisuus Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluselämässä ilmeni kahdella eri tavalla: instituutioiden välisenä ja ruohonjuuritasolla. Instituutioiden väliset jumalanpalvelukset noudattivat isäntäkirkon kirkkokäsikirjaa, ehtoollista ei yleensä vietetty ja teksteihin ekumeenisuus ei juurikaan vaikuttanut. Ekumeenisuus näkyi selvimmin siinä, että jumalanpalveluksen toimittajissa oli muun kirkkokunnan edustajia. Ruohonjuuritasolla liturgisten tekstien ekumeenisuus oli rikkaampaa. Myös muiden kirkkokuntien jumalanpalveluskäytäntöjä ja rakenteita lainattiin enemmän.²⁰

Pirttimaan mukaan luterilaisen kirkon piirissä oli syntynyt uusi, liturgisten erityismessujen traditio, jossa erityisyys syntyi liturgisista teksteistä. Tekstit olivat myös osa

¹⁴ Vartiainen 2014, 48–49.

¹⁵ Vartiainen 2014, 27.

¹⁶ Vartiainen 2014, 38.

¹⁷ Vartiainen 2014, 219–220; 228.

¹⁸ Pirttimaa 2016, 3.

¹⁹ Pirttimaa 2016, 8–10.

uskonnollisen kielen ja kulttuurin muutosta. Tutkimuksesta selvisi myös, että käytännön jumalanpalveluselämässä Jumalanpalvelusten kirjan vaatimus tiettyjen tekstien pysyvyydestä ei toteutunut, eli kaikki ordot eivät noudattaneet Kirkkokäsikirjaa.²¹ Tutkimuksessa rajattiin liturgisten symbolien, eleiden ja kirkkotilan käyttö sekä saarna ja esirukous tutkimuksen ulkopuolelle. Maantieteellisesti tutkimus rajoittui Helsingin ja Espoon hiippakuntien seurakuntiin. Pirttimaan mukaan jumalanpalvelusten liturgisten ja teologisten sisältöjen tutkiminen on edelleen tärkeää, koska se on ollut vähäistä.²²

Jumalanpalvelukseen osallistujien odotuksia ja kokemuksia ovat tutkineet Miia Leinonen ja Kati Niemelä. Heidän kysely- ja haastattelututkimuksessaan *Jumalanpalvelus arjen voimana. Seurakuntalaisten jumalanpalvelusodotukset ja -kokemukset* vuodelta 2012 selvitettiin myös liturgian eri osien merkitystä jumalanpalveluskokemuksissa. Ordon osista saarna ja ehtoollinen nousivat liturgian pääkohdiksi, myös musiikin merkitys oli tärkeä. Tutkimuksessa kävi ilmi liturgian osien toteuttamisen tavan yhteys jumalanpalveluskokemukseen, esimerkiksi kiireettömyys, yhteisöllisyyden tärkeys ja jumalanpalveluksessa käytetty kieli vaikuttivat kävijän kokemuksiin. Jumalanpalveluksista haettiin voimia arkeen, vahvistusta uskoon ja Jumalan läsnäoloa.²³

Verkkojumalanpalvelukset ja uskonnollisuus verkossa ovat myös olleet tutkimuksen mielenkiinnon kohteina. Tim Hutchingsin mukaan ensimmäiset jumalanpalvelukset välitettiin virtuaalisina jo 1980-luvulla²⁴, joten verkkojumalanpalvelus ei ole uusi asia. Sen merkitys erityisesti korona-aikana on kuitenkin kasvanut, koska kaikissa seurakunnissa jumalanpalveluksia ei ole ollut aiemmin tapana toimittaa verkon kautta.

Verkkokirkon palveluja, sisältöjä ja toimintaa on selvitetty Jari A. Jolkkosen vuonna 2013 julkaistussa pro gradu -tutkielmassa *Uskonnolliset tilaisuudet verkossa – ominaispiirteet ja kokemukset viidessä seurakunnassa* sekä Mari Leppäsen ja Rebekka Naatuksen artikkelissa *Netissä kirkon tunnelmaan. Oulun ja Liedon jumalanpalvelukset verkossa* vuodelta 2011. Jolkkosen tutkimus osoitti, että verkkolähetysten laatu oli hyvä, seuraajamäärät olivat suuria ja seurakuntien työntekijöiden haastattelujen mukaan yhteisöllisyyttä oli toteutettu osallistamalla seurakuntalaisia rukousten lähettämiseen, kolehtiin ja musiikkiin. Jolkkonen

²⁰ Pirttimaa 2016, 74.

²¹ Pirttimaa 2016, 74–76.

²² Pirttimaa 2016, 4; 76.

²³ Leinonen & Niemelä 2012, 8; 15–18; 25–26.

²⁴ Hutchings 2020, 61.

piti jatkotutkimuksen kannalta tarpeellisena tutkia verkkolähetysten seuraajien kokemuksia verrattuna kirkossa osallistumisen kokemuksiin.²⁵

Leppäsen ja Naatuksen mukaan kahden nettikirkkohankkeen pohjalta voidaan todeta, että verkkokirkolle on ollut tyypillistä seurakuntarajojen ylittäminen ja pyhän luonteva kohtaaminen verkkokirkossa, sekä osallisuus jumalanpalveluksiin verkon kautta on ollut merkittävää. Uudet viestintävälineet voivat saavuttaa uusia kohderyhmiä ja eri-ikäisiä ihmisiä.²⁶ Verkkojumalanpalveluksessa ehtoollisyhteys jää puuttumaan, ja kirkkotilan fyysinen kokeminen on mahdotonta. Tosin artikkelissa mainitaan, että ”myös verkossa on pyhiä tiloja, pyhiä hetkiä ja pyhiä tunnelmia”. Yksityisyyden suoja on turvattu lähetyksistä tiedottamalla.²⁷ Leppäsen ja Naatuksen artikkelissa nostetaan esille tarve kehittää jumalanpalveluksia, kouluttaa niiden toimittajia, pohtia vapaaehtoisten osuutta, kasvavan verkkoseurakunnan huomioon ottamista ja hengellisen syvyyden kokemista. Miten osallisuus toteutuu verkossa ja voiko sitä kokea etänä? Verkko on tila ja paikka, ja Leppäsen ja Naatuksen mukaan ”jumalanpalvelus on yhteinen kokoontuminen myös silloin, kun tunne Jumalan läsnäolosta välittyy verkon kautta”.²⁸

Seurakuntalaisten osallisuuden verkkokirkossa nostaa esille Meri-Anna Hintsala vuoden 2016 artikkelissaan *Tulkoon yhteys: sosiaalinen media luterilaisuuden kontekstina*, joka käsittelee luterilaisuuden ilmentymistä verkossa. Hintsalan mukaan jumalanpalveluksia on lähetetty suoratoistona eli striimattuna useissa luterilaisissa seurakunnissa, ja kirkolla on eri tapoja hoitaa etäyhteys seurakuntalaiseen. Alkutervehdyksessä ja rukouksessa voidaan ottaa etäosallistuja huomioon, lauluihin yhtymiseen on mahdollisuus, keskustelua voidaan käydä chatissa, sekä liturgi voi kohdistaa huomion katsojaan, kun tietää kameroiden sijainnit. Nojatuolikirkossa on varattu jopa oma tuoli etäosallistujalle. Hintsalan mukaan striimattu messu on elävää kanssakäymistä, ja fyysinen läsnäolo etäyhteyden välityksellä toteutuu digitaalisuuden ja verkon ylijärjestyksen vuoksi; postmodernilla ajalla tilat ja paikat ovat rakentuneet eri tavoin.²⁹

Johanna Sumialan artikkelissa *Uskonto mediayhteiskunnassa* vuodelta 2018 käsitellään uskonnon ja median suhdetta uskontososiologian näkökulmasta. Artikkelissa viitataan myös sekularisaatioparadigman haastamiseen ja tuodaan esille mediayhteiskunnan uskontososiologista tutkimusta ja sen historiaa: alkuun tutkimus oli vaikutustutkimusta, sen

²⁵ Jolkkonen 2013, 19; 21; 56–59.

²⁶ Leppänen & Naatus 2011, 43–46.

²⁷ Leppänen & Naatus 2011, 48–49.

²⁸ Leppänen & Naatus 2011, 49–50.

²⁹ Hintsala 2016, 187; 193.

jälkeen uskonto, media ja kulttuuri -paradigman tutkimusta ja nykyään keskustelua uskonnosta ja medialisaatiosta: miten media muokkaa uskontoa ja miten aiemmin uskonnollisille instituutioille kuuluneita tehtäviä on siirretty medialle? Sumialan mukaan ”yksi ajankohtainen tutkimuksen konteksti on verkko ja siihen liittyvä online-uskonnollisuus tai digitaalinen uskonnollisuus”.³⁰

Koronapandemian aikaista jumalanpalvelustutkimustakin on jo tehty ja tehdään parhaillaan. Kansainvälistä tutkimusta seurakuntien tavasta välittää striimattuja jumalanpalveluksia on tehnyt Heidi A. Campbell, joka on pohtinut vuonna 2020 julkaistussa artikkelissaan *What Religious Groups Need to Consider when Trying to do Church Online* virtuaalisen jumalanpalveluksen tarkoitusta ja keinoja vastata seurakuntalaisten tarpeisiin digitaalisessa ajassa. Campbellin mukaan ihmiset kaipaavat verkkojumalanpalveluksilta yhteisöllisyyttä, huolenpitoa, rohkaisua, arvostusta, jatkuvan yhteyden mahdollisuutta, paikkaa olla oma itsensä ja yhteenkuuluvuuden tunnetta. Campbell haastaa kirkot pohtimaan uusien tapojen luomista toteuttaa yhteisöllisyyttä sen sijaan, että jumalanpalvelus vain ”siirretään” verkkoon sen ”muuntamisen” sijaan. Digitaaliset keinot mahdollistavat Campbellin mukaan vuorovaikutteisen jumalanpalveluksen toteutuksen.³¹

Ruotsin kirkko on julkaissut tammikuussa 2021 raportin pandemian ensimmäisen aallon aikana kirkossa toteutetusta kirkkoherrojen kyselytutkimuksesta, joka on osa kansainvälistä ekumeenista tutkimusta *Churches Online in Times of Corona (CONTOC)*. Raportissa viitataan edellä mainittuun Campbellin tutkimukseen erilaisista tavoista toteuttaa jumalanpalvelus digitaalisin keinoin. Raportissa todetaan, että Ruotsissa tavallisin verkkojumalanpalveluksen toteutustapa on ollut siirtää paikallinen jumalanpalvelus verkkoon kameran tai mobiililaitteen avulla ilman digitalisaation mahdollisuuksia muuntaa se interaktiiviseksi. Todennäköisesti on haluttu pitää kiinni tutusta ja tavanomaisesta epätavallisessa ja levottomassa tilanteessa. Kuitenkin monella seurakunnalla olisi halua ja tarvetta jatkaa digitaalista kehitystyötä. Raportin mukaan on syytä pohtia, millainen Ruotsin digitaalinen kirkko tulevaisuudessa tulee olemaan, etenkin kun moni on jo tottunut hakemaan yhteyden kirkkoon verkon kautta, ja näin on tavoitettu myös uusia kohderyhmiä.³²

Artikkelissaan *Koronapandemian vaikutuksia Suomen evankelis-luterilaisen kirkon näkökulmasta* piispa Seppo Häkkinen käsittelee kirkon roolia koronapandemian aikana sekä pandemian vaikutuksia suomalaisten arvoihin, eettisiin, eksistentiaalisiin kysymyksiin ja

³⁰ Sumiala 2018, 278–287.

³¹ Campbell 2020, 49–52.

³² Fransson et al. 2021, 9–13; 82–83.

uskonnollisuuteen. Lisäksi hän pohtii pandemian vaikutuksia lyhyellä ja pitkällä aikavälillä sekä esittää lopuksi toimenpide-ehdotuksia.³³ Häkkinen käsittelee artikkelissaan myös striimattuja jumalanpalveluksia, jotka vietettiin ilman seurakuntalaisia. Tilaisuudet ovat keränneet suuria osallistujamääriä, ja puolet suomalaisista on pitänyt tärkeänä mahdollisuutta osallistua jumalanpalvelukseen verkossa. Ennen kokemattoman kirkkojen sulkemisen moni on kokenut ahdistavana, mikä kertoo kirkkorakennuksen merkityksestä symbolisena ja turvallisuutta tuovana asiana. Messun ja ehtoollisen vieton puuttuminen on myös koettu kipeästi seurakuntiin tulleiden yhteydenottojen mukaan. Sekä Yleltä että Kirkon viestinnältä on toivottu radioon ja televisioon lisää hartausohjelmia, ja televisiojumalanpalvelusten määrä onkin lähes kaksinkertaistunut edellisestä vuodesta. Kirkossa tapahtuneen digiloikan Häkkinen arvelee jäävän pysyväksi ja muuttavan työ- ja toimintakulttuuria.³⁴

Christopher Helland on kirjoittanut vuonna 2005 uskonnollisuudesta verkossa artikkelissaan *Online religion as lived religion. Methodological issues in the study of religious participation on the internet*. Hän erottaa käsitteet ”online religion” (ihmisten mahdollisuus osallistua uskonnolliseen toimintaan verkossa) ja ”religion online”(uskonnosta annetaan tietoa ihmisille verkossa). Helland kuvailee myös verkossa tarjotun etäehtoollisen ”e-communion” mahdollisuutta.³⁵ Etäehtoollisen puolesta ja vastaan on käyty vilkasta keskustelua etenkin korona-ajan rajoitteiden vuoksi. Esimerkki etäehtoollista vastustavasta artikkelista on Dirk G. Langen *Digital Worship an Sacramental Life in a Time of Pandemic*, jossa hän perustelee etäehtoollisesta pidättäytymistä kehollisuuden ja yhteisöllisyyden merkityksellä³⁶. Deanna A. Thompson taas puolustaa etäehtoollista virtuaalisen kokoontumisen todellisella yhteyden kokemuksella artikkelissaan *Christ is Really Present Virtually: A Proposal for Virtual Communion*. Thompsonin mukaan Jumala on läsnä virtuaalimaailman ehtoollisessa samoin kuin sanassakin.³⁷ Laura Kallatsa ja Sini Mikkola ovat tutkineet myös Suomessa kirkkoherrojen mielipiteitä etäehtoollisesta, ja tutkimuksen mukaan kyselyyn vastanneiden kanta oli pääasiassa kielteinen: yli 75 % jyrkän kielteinen tai kielteinen³⁸.

Kallatsan ja Mikkolan Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroille suunnatussa kyselytutkimuksessa ”*Olimme kaikki osallisia 'kaipuun sakramentista'”. Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020*

³³ Häkkinen 2020, 131.

³⁴ Häkkinen 2020, 132–134.

³⁵ Helland 2005, 1–2; 11–12.

³⁶ Lange 2020.

³⁷ Thompson 2020.

selvitettiin, minkä verran ja miten messuja vietettiin keväällä 2020 ja erityisesti pääsiäisenä, miten messujen vietosta päätettiin ja miten kirkkoherrat kokivat joko ehtoollisjumalanpalveluksen vieton tai sen puuttumisen. Kyselyyn vastasi 37,3 % Suomen kirkkoherroista.³⁹ Kallatsan ja Mikkolan tutkimuksen mukaan ehtoollisjumalanpalvelusten vietto lopetettiin keväällä 2020 monissa seurakunnissa kokonaan. Vain 12 % kirkkoherroista ilmoitti pääsiäispäivän messun vietosta. Yli puolet (60 %) kirkkoherroista ilmoitti, ettei koko pääsiäisen aikaan vietetty messuja. Ratkaisut messun vietosta tehtiin omia työntekijöitä kuunnellen ja asettuen seurakuntalaisten asemaan. Kirkkoherrojen kokemukset ehtoollisen viettämisestä vaihtelivat; se koettiin hyvänä, kielteisenä, neutraalina tai ristiriitaisena. Ehtoollista viettämättömät kuvasivat kokemusta neutraalina, vaikeana, ristiriitaisena tai tyytyväisenä. Kolmanneksessa vastauksista tuotiin esille kaipaus, jota sanoitettiin *yhteyden kaipuiksi, haikeudeksi, yhteiseksi ja jaetuksi kaipaukseksi*. Sekä messuja viettäneiden että viettämättömien yhteisenä kokemuksena oli yhteyden kokemus.⁴⁰ Kallatsalta ja Mikkolalta on tulossa tutkimusta myös seurakuntalaisten kokemuksista koronapandemian aiheuttamissa poikkeusoloissa⁴¹.

Tutkimuksessa *Lähentymistä ja etääntymistä korona-aikaan. Selvitys Suomen ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin toimitettuihin sakramentteihin osallistumisesta keväällä ja kesällä 2020* Talvikki Ahonen, Ari Koponen, Pekka Metso ja Mikko Punkki ovat tutkineet kokemuksia korona-ajan striimatuista jumalanpalveluksista ortodoksisessa kirkossa. Kyselytutkimuksen mukaan striimatut jumalanpalvelukset vastasivat seurakuntalaisten tarpeisiin ja rukouselämään. Osallisuuden tunne omaa seurakuntaa, kansallista kirkkoa sekä maailmanlaajuista ortodoksista kirkkoa kohtaan vahvistui. Kaipauksen ja ikävän ilmaukset nousivat myös aineistosta esille. Tutkimuksen perusteella jumalanpalvelusten striimaaminen nähdään tarpeellisenä myös jatkossa, korona-ajan rajoitusten poistuessa.⁴²

Jumalanpalveluksia on aiemmin tutkittu käyttäjäkokemusten, sekä seurakuntalaisten että työntekijöiden, näkökulmasta. Ordoa on käytetty myös työkaluna jumalanpalveluskokemuksiin liittyvissä tutkimuksissa. Lisäksi ordo on ollut tutkimuskohteena ekumeenisuuden esiintymisessä evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksissa. Ordon yksityiskohtaisen rakenteen ja sen sisällön tarkan analyysin ja jumalanpalvelusteologisen

³⁸ Kallatsa & Mikkola 2020a.

³⁹ Kallatsa & Mikkola 2020b, 1; 4.

⁴⁰ Kallatsa & Mikkola 2020b, 10; 14; 18–19; 22.

⁴¹ Kallatsa & Mikkola 2020b, 23.

⁴² Ahonen et al. 2020, 2; 18; 24–26.

merkityksen tutkimusta ei juurikaan ole, ja siksi tutkimukseni vastaa tähän tutkimushaasteeseen. Lisäksi vastaavaa havainnoivaa tutkimusta saman ajankohdan laajasta jumalanpalvelusaineistosta eri puolilta Suomea ei ole tehty. Tutkielmani on myös osa ajankohtaista korona-ajan jumalanpalveluselämän tutkimusta, kun digitaalisuus tuo uuden ulottuvuuden jumalanpalveluselämään.

3. Teoreettiset viitekehykset

3.1. Liturgia

Tämä tutkielma on liturgiikan teologian tutkimusta, ja työn teoreettisina peruskäsitteinä ja viitekehyksinä ovat *liturgia*, *jumalanpalvelus*, *messu*, *sanajumalanpalvelus* ja *ordo*.

Liturgian juuret ulottuvat varhaisten kristittyjen kokoontumisiin, joihin kuuluivat Jumalan sana, ehtoollinen ja rukous sekä kiittäminen sävelin ja sanoin⁴³. Sanan *liturgia* taustalla on kreikan leitourgia, ”kansan työ”. Sana kuvaa käsitettä hyvin, koska liturgia elää jatkuvassa vuorovaikutuksessa ihmisten, maailman ja paikalliskulttuurin kanssa – eikä siis ole yksityistä tai eristäytynyttä.⁴⁴ Liturgia on ekumeenista: yhteyttä koetaan paitsi Jumalan kanssa myös yhdessä kristittyjen kanssa ajasta ja paikasta riippumatta⁴⁵.

Yhteistä tekemistä tai toimintaa liturgian määrittelyssä korostaa myös Gordon W. Lathrop, jonka mukaan liturgia on yhteen kokoontuneiden kristittyjen rituaalista toimintaa. Lathropin mukaan ei ole merkitystä sillä, mitä kristityt kokoontuessaan tekevät tai mitä yhteistä kaavaa he noudattavat – kristittyjen yhteinen toiminta heidän kokoontuessaan on liturgiaa.⁴⁶

Heikki Kotilan mukaan ”liturgian sisältö määräytyy Kristuksen asetuksesta ja kirkkoa sitovasta traditiosta”, mutta sen ulkoinen hahmo on kulttuurisidonnainen. Jumalanpalveluksessa on toisaalta jotain luovuttamatonta ja toisaalta jotain muuttuvaa kulttuuriympäristön vaikutuksesta.⁴⁷ Liturgia on aina ollut kontekstuaalista, ja vuosisatojen ajan kristittyjen yhteen kokoontumisilla on ollut vaihtelua. Silti liturgiasta voi löytää eri aikojen ja kirkkojen jumalanpalveluksia yhdistäviä piirteitä.⁴⁸

Liturgia voidaan määritellä Benjamin Gordon-Taylorin mukaan keinoksi tai tavaksi, jonka mukaan kirkko toimittaa jumalanpalveluksen, ja se palvelee jumalanpalveluksen tarpeita.⁴⁹

3.2. Jumalanpalvelus

Luterilainen maailmanliitto tiivistä jumalanpalveluskäsitystään vuonna 1996 Nairobin raportissa, johon myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalvelusuudistus

⁴³ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, vii.

⁴⁴ Gordon-Taylor 2013, 13; Hulmi 2019, 20–21; 27; 39.

⁴⁵ Kirkko yhteistä näkyä kohti 2012, 43.

⁴⁶ Lathrop 2005, 8.

⁴⁷ Kotila 2004, 51.

⁴⁸ Hulmi 2019, 31; 39.

⁴⁹ Gordon-Taylor 2013, 14.

perustui 1990-luvulla.⁵⁰ Raportin mukaan jumalanpalvelus on kristillisen kirkon ”sydän ja syke”; yhdessä juhlietaan Jumalan armolahjoja ja vahvistetaan elämään vastuullisina Jumalan armolle. Jumalanpalvelus ei ole pelkkiä sanoja, vaan myös toimintaa. Liturgian ja saarnan lisäksi jumalanpalveluksen tarkastelussa on otettava huomioon myös musiikki, taide ja arkkitehtuuri. Jumalanpalvelusta vietetään aina jossain paikalliskulttuurissa, joten jumalanpalveluksen ja maailman lukuisten paikallisten kulttuurien välillä on nähtävä yhteys.⁵¹

Nairobin raportin mukaan jumalanpalvelus on transkulttuurinen, kontekstuaalinen, vastakulttuurinen ja kulttuurienvälinen. Transkulttuurisuutta ovat kristittyjä yli kulttuurirajoja yhdistävät tekijät, kuten kaste, ehtoollinen, Raamattu ja jumalanpalveluksen kaavan eli ordon yhtenäisyys: ihmiset kokoontuvat, sanaa julistetaan, ihmiset rukoilevat maailman ja kirkon puolesta, ehtoollista vietetään ja ihmiset lähetetään maailmaan. Jumalanpalveluksen kontekstuaalisuus näkyy paikalliskulttuureissa. Myös liturgiseen ordoon voidaan lisätä paikallisuutta vahingoittamatta ordoa, pikemminkin rikastuttamalla sitä. Vastakulttuurinen jumalanpalvelus vastustaa ympäröivässä kulttuurissa vallitsevaa sortoa ja sosiaalista epäoikeudenmukaisuutta. Kulttuurienvälisyys näkyy jumalanpalveluksessa esimerkiksi virsien tai taiteen jakamisena yli kulttuurirajojen.⁵²

Jumalanpalveluksen oppaan mukaan Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalvelus on sakramentaalinen sekä ekumeeninen, ja se perustuu Raamattuun, kirkon traditioon ja luterilaiseen tunnustukseen. Kirkon jumalanpalveluselämässä on nähtävissä sekä yhtenäisyyttä että vaihtelevuutta, ja eri tilanteita varten on erilaisia kaavoja sekä aineistoa. Jumalanpalvelusten toimittamisessa noudatetaan Kirkkokäsikirjaa, ja Jumalanpalveluksen opas antaa ohjeita Kirkkokäsikirjan soveltamiseen.⁵³

Gordon Lathrop on pohtinut, mikä sana kuvaaisi parhaiten jumalanpalvelusta: *meeting*, *worship*, *assembly* vai *service*? Lathropin mukaan *service* eli palvelu olisi paras vaihtoehto: ”Our assembly meets in a *service*. - - the *service* is *God serving*.” Lathropin mukaan raamatullinen ordo muodostuu nimenomaan siitä, että jumalanpalveluksessa Jumala pikemminkin palvelee meitä ja maailmaa, kuin me palvelemme Jumalaa.⁵⁴

Sini Hulmi tuo teoksessaan *Pyhän säikeitä* jumalanpalveluselämän näkökulmiin historian ja liturgian teologian periaatteiden lisäksi ihmisen kokemuksen jumalanpalveluksesta. Jumalanpalveluksessa on merkitystä myös aistien kokemisella,

⁵⁰ Hulmi 2019, 32–33.

⁵¹ The Nairobi Statement on Worship and Culture 2014, 138.

⁵² The Nairobi Statement on Worship and Culture 2014, 138–141.

⁵³ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, vii–viii; 120.

⁵⁴ Lathrop 2017, 113–115.

symboleilla, pyhän tilan kokemisella, luomakunnan huomioon ottamisella, rukouksella, kielellä, sanoilla, yhteisöllisyydellä ja esimerkiksi vuodenajoilla.⁵⁵

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Kirkkokäsikirjan Jumalanpalvelusten kirjassa on keskeiset jumalanpalveluskaavat messusta, sanajumalanpalveluksesta, viikkomessusta, perhemessusta ja päivän rukoushetkistä. Eri kirkkovuoden juhlapyhille on myös omia kaavoja. Kirkkokäsikirjan mukaan ”messu eli ehtoollisjumalanpalvelus on seurakunnan elämän keskus, viikoittainen pääsiäisjuhla”.⁵⁶

Sanajumalanpalvelukselle Kirkkokäsikirjassa on oma kaavansa, jota voidaan käyttää sunnuntain, muun pyhäpäivän pääjumalanpalveluksena, arkipäivän tai erityistilanteen jumalanpalveluksena. Koska ehtoollista ei vietetä, keskitytään sanaan ja rukoukseen. Sanajumalanpalveluksen kaavana voidaan käyttää myös messun kaavaa jättämällä ehtoollisuus pois. Tarkoitus kuitenkin olisi, että sanajumalanpalvelus ei olisi karsittu messu, vaan käytettäisiin sanajumalanpalveluksen mahdollisuuksia ennakoluulottomasti esimerkiksi sanaan, rukoukseen ja laulamiseen.⁵⁷

3.3. Ordo

Messun perusrakenteesta käytetään käsitettä *ordo* tai messun hahmo (engl. *shape*). Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa ordo-sanaa käytetään myös merkitsemään messun osia 1 – 28, kun tarkoitetaan suunnitelmaa, johon jumalanpalveluksen osat merkitään.⁵⁸ Tässä työssä käytän ordo-sanaa jumalanpalveluksen kaavasta, kun vertaan aineistoni messujen tai sanajumalanpalveluksien kaavoja Kirkkokäsikirjassa annettuihin kaavoihin. Ordo on työssäni myös analyyttinen käsite jumalanpalveluksen rakenteesta ja sen merkityksestä, ja sen kautta tutkin pääsiäisajan jumalanpalveluksissa toteutunutta teologiaa.

Liturgian rakenteen tutkimuksen pohjana voidaan pitää Gregory Dixin vuonna 1945 julkaistua teosta *The Shape of Liturgy*⁵⁹, jossa hän esitti messun perusrakenteeksi ehtoollisen asetussanoihin pohjaten neljä osaa: *otti, siunasi, mursi ja antoi*.⁶⁰ Dixin teoriaa on kuitenkin myös kritisoitu, koska se käsittää pelkän ehtoollisuuden messusta, joka sisältää muutakin kuin aterian. Lisäksi Dixin nähdään ylitulkitsevan näiden sanojen merkitystä alkukristillisen rituaalin osina.⁶¹

⁵⁵ Hulmi 2019, 107–224.

⁵⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 10; 17.

⁵⁷ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 35–36.

⁵⁸ Hulmi 2019, 68.

⁵⁹ Dix 1945.

⁶⁰ Hulmi 2019, 66; Lathrop 2017, 100.

⁶¹ Lathrop 2017, 100; Hulmi 2019, 66.

Ordon kaavan osien järjestykselle on haettu raamatullista perustaa mm. Luukkaan evankeliumista, Jeesuksen ja opetuslasten kohtaamisesta Emmauksen tiellä ja Nehemian kirjan luvusta 8, jossa kansa kokoontui, kuunteli sanaa, rukoili yhdessä ja lopuksi heidät lähetettiin kotiin aterioimaan ja lähettämään syömistä myös niille, joilla ei ole mitään.⁶² Varhaisten kristittyjen kokoontumisen vastaavasta kaavasta kirjoitti Justinos Marttyyri 100-luvulla: Sunnuntaisin kokoonnuttiin yhteen, luettiin Apostolien muistelmia tai profetaallisia kirjoja, rohkaistiin seuraamaan hyviä opetuksia ja rukoiltiin. Tämän jälkeen siunattiin ja nautittiin kiittäen leipä, viini ja vesi, joita diakonit veivät niille, jotka eivät päässeet paikalle. Varakkailta kerättiin myös avustusta orvoille, leskille, sairaille, vangeille ja muukalaisille.⁶³

Nykyisin messun rakenne on vakiintunut läntisessä liturgiassa neliosaiseksi: *kokoontuminen, sana, ateria ja lähettäminen*. Suomen evankelis-luterilainen kirkko käyttää näistä osista nimityksiä: *johdanto, sana, ehtoollinen ja päätös*. Sananmukaisesti *johdanto* eli *kokoontuminen* kokoaa seurakunnan yhteen, tuo sen arjesta pyhään ja johdattaa sanan kuulemiseen ja ehtoolliseen. *Sanaosuudessa* luetaan Raamattua, johon saarna tai puhe tai mietiskely liittyy. Jo juutalaisessa synagogaperinteessä pyhiä kirjoituksia luettiin ja selitettiin, kuten Jeesuskin teki. *Ehtoollisen* eli *aterian* taustalla ovat myös varhaiseen juutalaisuuteen kuuluneet rituaaliset ruokailut, ja ehtoollisen – eukaristian - sakramentti onkin kristillisessä kirkossa – niin idässä kuin lännessä – tärkeä sakramentti. *Päätös* eli *lähettäminen* sisältää siunauksen ja viestin seurakuntalaisen tehtävän jatkumisesta messun jälkeen.⁶⁴

Stephen Burns kirjoittaa ordon olevan peruskaava tai osiin jaettu liturgisen rakenteen ydin. Burns viittaa Kirkkojen maailmanneuvoston (WCC) työhön, jonka mukaan ordo määritellään nimenomaan neliosaiseksi. Ordo-käsite on saanut osakseen myös kritiikkiä mm. siitä, ettei rakennetta ole aina löydettävissä tai se antaa liikaa väljyyttä jumalanpalvelukselle.⁶⁵

Nairobien raportti lisää neliosaiseen ordoon vielä sanan ja aterian väliin *esirukouksen*, eli näin ordo näyttäytyy viisiosaisena⁶⁶. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon messuordossa esirukous kuuluu sanaosaan, ja sanajumalanpalvelusordossa yhteinen esirukous ja Isä meidän muodostavat oman rukousosan, joka on pois jäävän ehtoollisosan paikalla sanaosan ja päätöksen välissä.⁶⁷

⁶² Lathrop 2017, 113.

⁶³ Justinos Marttyyri 2008, 99–100.

⁶⁴ Hulmi 2019, 69–77.

⁶⁵ Burns 2014, 144–147.

⁶⁶ The Nairobi Statement on Worship and Culture 2014, 138–139.

⁶⁷ Kirkkokäsikirja I -II 2003, 26; 45–46.

Yhdeksi ordon osaksi saatetaan liittää myös kaste, *bath*, jolloin kaste tai kasteen muistaminen korostuu jumalanpalveluksen osana⁶⁸. Kristityt kokoontuvat sunnuntain jumalanpalvelukseen, rukoilevat, myös pitkin viikkoa, ja ylistävät. Sunnuntaina he kokoontuvat sanan äärelle, aterioivat, opettavat niitä, jotka haluavat liittyä seurakuntaan, ja kastavat heitä. Nämä ovat Lathropin mukaan ordon peruselementtejä. Ordo ei ole kuitenkaan pelkästään kaava, joka sisältää eri riittien, kirjoitusten lukemisen tai rukousten järjestyksen. Se sisältää myös jumalanpalveluksen merkityksen, joka näyttäytyy ordon rakenteessa ja sen osien välillä.⁶⁹

Lathrop käsittelee ordoa myös kontekstuaalisuuden työkaluna. Alussa hän määrittelee liturgian tapahtumaksi, jolla on muoto eli ordo. Liturgia ei ole pelkkä teksti, vaan yhteisen toiminnan ”virta”, joka ilmentää liturgian tarkoituksia eleiden, konkreettisten merkkien aivan kuten sanojenkin avulla. Kristittyjen sunnuntain pääjumalanpalveluksen perusmuoto on yhteinen yli kulttuurirajojen: ihmiset kokoontuvat, Jumalan sanaa julistetaan, ihmiset rukoilevat kirkon ja maailman puolesta, vietetään ehtoollista ja ihmiset lähetetään maailmaan. Tavat ilmaista tätä sunnuntaimessun tai kirkkovuoden muotoa vaihtelevat kulttuureittain, mutta niiden merkitykset ja perusrakenne ovat globaaleja. Seurakunnissa nämä transkulttuuriset ja ekumeeniset perusosat, eli liturgian muoto, vahvistavat kristittyjen yhteyden tunnetta ja antavat kaikille kirkkoille kiinteän perustan ja työkalun kontekstuaalisuudelle.⁷⁰

Kristittyjen keskuudesta universaalisti löytyvän yhteisen kaavan esiintyminen on myös kiistetty, mikä toisaalta estää liturgisen kaavan muotoutumista liian lainomaiseksi. Siksi laajasti ajateltuna sunnuntaimessun kaavana pidetään kiteytetysti *kokoontumista, sanaa, ateriala ja lähettämistä*. Lathropin mukaan tätä muotoa tarvitaan omassa kontekstuaalisessa työssämme kehyksenä, jonka avulla erilaiset kontekstuaaliset paikalliskirkot voivat löytää yhteyden toisiinsa.⁷¹

⁶⁸ Lathrop 2005, 57–65; 2018, 264–265.

⁶⁹ Lathrop 1998, 33; 35

⁷⁰ Lathrop 2014, 379–381.

⁷¹ Lathrop 2014, 382–386.

4. Tutkimustehtävä ja tutkimuksen toteutus

4.1. Tutkimustehtävä

Tutkielmassani tarkastelen Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksia pääsiäisenä keväällä 2020, kun seurakunta ei voinut fyysisesti läsnä olevana osallistua jumalanpalveluksiin, jotka välitettiin striimattuina tai tallenteina⁷². Tarkemmin keskityn jumalanpalveluksen rakenteeseen tai sen järjestykseen. Ordo-käsitettä käytän sekä jumalanpalveluskaavan merkityksessä että analyyttisenä käsitteenä jumalanpalvelusten rakenteesta ja sen merkityksistä, eli tutkin ordon kautta toteutunutta jumalanpalvelusteologiaa. Tutkimuskysymykseni ovat: *Millainen oli ordo ja sen yksityiskohtainen rakenne Suomen evankelis-luterilaisen kirkon 17 jumalanpalveluksessa koronakevään 2020 pääsiäisenä? Millaista jumalanpalvelusteologiaa ordot välittävät?*

Tutkimuksessani lähtökohtana ovat aineistoni jumalanpalvelustallenteiden havainnoinneista muistiin kirjoitetut kaavat ja havainnointimuistiinpanot, joita vertasin liturgian teoriaan, Kirkkokäsikirjan mukaisiin jumalanpalveluskaavoihin, Jumalanpalveluksen oppaan ja Kirkkohallituksen pääsiäisajan ohjeistukseen. Apukysymyksiä ovat: Oliko pääsiäisajan jumalanpalvelus ensinnäkin sanajumalanpalvelus vai messu? Vaihtelivatko ordot? Millaisia rakenteellisia ja sisällöllisiä ratkaisuja ordoissa on nähtävissä? Mihin ordojen vaihtelut voivat perustua? Millaista jumalanpalvelusteologiaa ordojen rakenteisiin ja niiden sisältöihin liittyvät ratkaisut välittävät?

4.2. Tutkimusaineisto ja sen kerääminen

Tutkimusaineistona liturgisen teologian alan tutkimuksessani on 12 Virtuaalikirkon striimatun jumalanpalveluksen tai messun tallennetta sekä viisi muuta jumalanpalvelustallennetta ensimmäisenä pääsiäispäivänä, 12.4.2020, tai pääsiäispäivää edeltävänä yönä 11.4.2020. Tutkimusaineistoni koostuu 17 jumalanpalveluksesta, joista 10 on sanajumalanpalveluksia ja 7 messuja.

Valitsin aineistoni pääosan Virtuaalikirkosta, joka on toiminut vuodesta 2008 evankelis-luterilaisen kirkon internetlähetyskanavana⁷³. Sieltä löytyy keskitetysti usean seurakunnan

⁷² Ohjeistus seurakuntien tilaisuuksien välittämiseen verkossa 2018: ”Suoratoisto – jota kutsutaan myös striimaukseksi – tarkoittaa verkossa reaaliaikaisesti välitettyä sisältöä. On demand tarkoittaa sitä, että tilaisuudesta on tehty audio- tai videotallenne, jonka verkon käyttäjät voivat katsoa itse valitsemanaan aikana.”

⁷³ Virtuaalikirkko.

jumalanpalvelustallenteet. Sain Virtuaalikirkolta linkit pääsiäisen verkkolähetyksiin, ja aineistossani ovat kaikki Virtuaalikirkon pääsiäispäivän, 12.4.2020, lähetykset. Koska näihin lähetyksiin sisältyi vain yksi messu, Muhoksen messu, hain lisää messuaineistoa. Otin Virtuaalikirkosta mukaan pääsiäispäivää edeltävän Turun tuomiokirkon pääsiäisyön messun, joka toimitettiin 11.4.2020 klo 23. Loput viisi messua etsin seurakuntien jumalanpalvelusilmoitusten ja hakusanojen *messu* ja *pääsiäispäivä* avulla Googlasta satunnaisesti eri puolilta Suomea. Pääsiäispäivän jumalanpalvelukset olivat pääosin sanajumalanpalveluksia, ja messuaineiston löytäminen ei ollutkaan itsestään selvää. Sain linkit kahteen lisäaineistomessuun Vaasan ja Iisalmen seurakunnilta. Loput kolme linkkiä, Helsingin tuomiokirkon, Kallion ja Vieremän messuista, hain itse Youtubesta ja Facebookista. Helsingin tuomiokirkon messu oli pääsiäisyön messu, joten sain siitä vertailuaineistoa toiselle, Turun tuomiokirkon pääsiäisyön messulle.

Tutkimukseni sanajumalanpalvelustallenteet ovat Turun, Oulun ja Kuopion tuomiokirkoista, Rovaniemen, Haukiputaan, Tuiran, Oulujoen, Kiimingin, Hailuodon ja Oulunsalon kirkoista ja messutallenteet Muhoksen, Kallion, Iisalmen, Vaasan kirkoista ja Vieremän seurakunnan Pyhän Mikaelin kappelista sekä Turun ja Helsingin tuomiokirkoista. Tutkimusaineisto on sekä maantieteellisesti että määrällisesti kattava otos pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksista. Tutkimukseni jumalanpalvelustallenteet ovat kaikki kokonaisia jumalanpalveluksia ja julkisia dokumentteja. Taulukossa 1 on aineistoni luokittelu ordotyypeittäin toimitusaikoinen ja tekstilainauksissa käyttämäni jumalanpalveluslyhenteet. .

Ajankohdaksi valitsin pääsiäisen 2020, koska pääsiäinen on ensinnäkin evankelis-luterilaisen kirkon kirkkovuoden keskus ja kristittyjen suurin juhla⁷⁴. Lisäksi korona-ajan ensimmäinen aalto ja poikkeusolot olivat juuri alkaneet, joten ajallinen kontekstuaalinen tilanne oli uusi. Piispat olivat keskustelleet kiirastorstain ja toisen pääsiäispäivän välisen ajan jumalanpalvelusten ehtoollisen vietosta ja antaneet siihen ohjeet⁷⁵. Näin ollen pääsiäinen oli mahdollinen ajankohta korona-ajan messun havainnoinnin kannalta; muihin pyhiin ei tässä vaiheessa ehtoollisohjeistusta annettu. Tutkimusaineiston jumalanpalvelusten sama ajankohta, 12.4.2020 tai edeltävä yö, 11.4.2020, mahdollisti ordojen sisällöllisten ratkaisujen vaihtelun tarkastelun, koska samaan kirkkopyhään oli Kirkkokäsikirjassa annettu samat tekstivaihtoehdot.

Tutkimuksen apuaineistoina ovat Suomen evankelis-luterilaisen kirkon *Kirkkokäsikirja I - II*, joka sisältää *Jumalanpalvelusten kirjan* ja *Evangeliumikirjan*, *Palvelkaa Herraa iloiten*

⁷⁴ Pääsiäinen - kristittyjen suurin juhla; Pääsiäispäivä.

⁷⁵ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020.

Jumalanpalveluksen opas, Virsikirja sekä Kirkkohallituksen, arkkihiippakunnan ja piispojen kirjeet, muut seurakuntien ohjeistukset sekä virikemateriaalit koronakevään ja pääsiäisen 2020 ajalta.

Taulukko 1. Tutkimusaineisto ja jumalanpalveluksista käytetyt lyhenteet

Tutkimusaineisto
Sanajumalanpalvelukset 12.4.2020 klo 10
1. Sanajumalanpalvelus Turun tuomiokirkko (TUTUSJP)
2. Sanajumalanpalvelus Oulunjoen kirkko (OUJOSJP)
3. Sanajumalanpalvelus Oulunsalon kirkko (OUSASJP)
4. Sanajumalanpalvelus Haukiputaan kirkko (HAUPUSJP)
5. Sanajumalanpalvelus Tuiran kirkko, perheiden pääsiäiskirkko (TUISJP)
Sanajumalanpalvelukset kasteen muistamisella 12.4.2020 klo 10
6. Sanajumalanpalvelus Oulun tuomiokirkko (OUSJP)
7. Sanajumalanpalvelus Kuopion tuomiokirkko (KUOSJP)
Sanajumalanpalvelukset messun kaavalla ilman ehtoollista 12.4.2020 klo 10
8. Sanajumalanpalvelus Rovaniemen kirkko (ROSJP)
9. Sanajumalanpalvelus Kiimingin kirkko (KIISJP)
10. Sanajumalanpalvelus Hailuodon kirkko (HAISJP)
Messut 12.4.2020 klo 10
11. Pääsiäispäivän messu Muhoksen kirkko (MUMES)
12. Pääsiäispäivän juhlamessu Kallion kirkko (KALMES)
13. Pääsiäispäivän messu Vaasan kirkko (VAAMES)
14. Vieremän seurakunnan 1. pääsiäispäivän messu Pyhän Mikaelin kappeli (VIEMES)
15. Pääsiäispäivän messu Iisalmen kirkko (IISMES)
Messut 11.4.2020 klo 23
16. Pääsiäisyön messu Turun tuomiokirkko (TUMES)
17. Pääsiäisyön messu Helsingin tuomiokirkko (HELMES)

4.3. Aineiston analyysitapa

Laadullisessa tutkimuksessa aineiston analysointi ei ole irrallinen tutkimusvaihe, vaan sitä tapahtuu koko tutkimusprosessin ajan. Parhaiten vastaus tutkimuskysymykseen saadaan valitsemalla sopivin analyysitapa.⁷⁶ Omassa tutkimuksessani analyysi oli aluksi sisällönanalyysia *teorialähtöisesti* ja lopuksi *teoriaohjaavasti*.

Teorialähtöisessä sisällönanalyysissa analyysin luokittelun perusteena voi olla aiempi käsitejärjestelmä, teoria tai malli. Ensimmäisessä vaiheessa muodostetaan analyysirunko. Aineistosta muodostetaan rungon sisälle luokituksia tai kategorioita ja voidaan noudattaa aineistolähtöisen sisällönanalyysin periaatteita. Aineistosta poimitaan analyysirunkoon kuuluvat asiat sekä siihen kuulumattomat asiat.⁷⁷

Tutkimuksessani analyysin luokittelun perusteena oli aiempi käsitejärjestelmä liturgian ja ordon teorioista. Teorialähtöistä sisällönanalyysia soveltaen ordoa eli kaavaa voi pitää analyysirunkona, johon peilaten pelkistin aineiston. Kirkkokäsikirjassa annetut jumalanpalveluskaavat eli ordot olivat analyysirunkoja, joiden mukaan luokittelussa poimin aineistosta analyysirunkoon kuuluvia ja kuulumattomia asioita. Näin analyysia ohjasi aiempi teoria⁷⁸. Etenin sisällönanalyysin rakenteen mukaan: ensin pelkistin aineiston systemaattisesti listaamalla analysoitavan informaation eli jumalanpalvelushavainnointieni ordot sisältöineen ja jätin ulkopuolelle asiat, jotka eivät liity ordon kaavaan, kuten esimerkiksi kirkkotaiteen. Ordo on siis tutkimukseni analyysirunko, joka sisältää jumalanpalvelustyyppistä riippuen eri määrän pienempiä osia, jotka ovat yksittäisiä analyysiyksiköitä.

Käytännössä analyysini alkoi siitä, että katsoin jumalanpalvelustallenteet yksitellen ja kirjoitin jokaisen jumalanpalveluksen ordon kohta kohdalta vihkoihin muistiinpanoina ylös. Kirjoitin muistiin jumalanpalveluksen tekstien valinnat ja lähteet sekä virsien numerot. Havainnoinnin ja muistiin kirjoittamisen ohessa hain tekstilähteitä Kirkkokäsikirjasta, seurakunnille lähetetyistä virikemateriaaleista ja Virsikirjasta. Tallenteesta muistiin kirjoittamisen etu verrattuna osallistuvaan havainnointiin ja fyysiseen läsnäoloon tutkittavassa kohteessa oli tallenteen keskeyttämisen mahdollisuus ja uudelleen katselu. Litteroin sellaiset ordon osat, joiden lähdettä en tunnistanut, esimerkiksi omin sanoin laadittu synnintunnustus tai synninpäästö. Kirjoitin muistiin myös toimijat ja paikat, joista eri ordon kohdat toimitettiin. Korona-ajan pääsiäinen oli jo lähtökohtaisesti erityinen ajallisena kontekstina, joten koronan näkyvyyden tarkkailun vuoksi myös litteroin niitä lauseita ja kohtia, joissa se

⁷⁶ Hirsjärvi et al. 2009, 223–224.

⁷⁷ Tuomi & Sarajärvi 2018, 127–128.

⁷⁸ Tuomi & Sarajärvi 2018, 128; 131.

mainittiin, esimerkiksi saarnoissa. Erityisesti messujen kohdalla kiinnitin huomiota ordon ehtoollisosaan: millainen ehtoollisosa ordossa toteutui, miten se toteutettiin ilman läsnä olevaa seurakuntaa ja näkyikö ehtoollisosan sisällöissä poikkeusajan messun viettäminen?

Aineistosta ei ole tarpeen analysoida kaikkea, vaan siitä voidaan jättää pois epäoleelliset sisällöt⁷⁹. Tutkimusaineistoni on todella rikas ja tarjoaa paljon mielenkiintoisia tutkimusaiheita. Tässä työssä keskityin kuitenkin jumalanpalveluksen rakenteeseen ja sen merkityksiin, joten pelkistin alkuperäisdatan eli havainnoinnit ordoon liittyviin ilmiöihin. Jätin tarkastelun ulkopuolelle esimerkiksi nonverbaalisen viestinnän, liturgiset eleet, liikkumisen, seurakuntalaisten mahdollisen osallistamisen tai kokemuksellisen tarkastelun, musiikin syvemmän lähdeanalyysin, kuvaamiseen tai striimaamiseen liittyvät tarkemmat näkökulmat sekä kirkkotilan käytön, vaikka ordon toteutuspaikat kirjoitinkin muistiinpanoihini ylös.

Ryhmittelin aineiston ordot niiden rakenteen mukaan ja erottelin ensin messut ja sanajumalanpalvelukset omiksi pääryhmikseen: 10 sanajumalanpalvelusta ja 7 messua. Tämän jälkeen ryhmittelin aineiston ordojen sisäiset rakenteelliset ratkaisut omiksi alaryhmikseen. Sanajumalanpalvelukset jakautuivat kolmeen ryhmään: pelkät sanajumalanpalveluskaavat, sanajumalanpalvelukset kasteen muistamisella ja sanajumalanpalvelukset messun kaavalla. Messuista tuli kaksi alaryhmää: pääsiäispäivän messut ja pääsiäisyön messut. Tämä ryhmittely on nähtävissä edellä olevassa taulukossa 1, joka on samalla yhteenveto tutkimusaineistostani. Näiden ryhmittelyjen sisällä oli vielä eroja ordon osien välillä ja sisällöissä, esimerkiksi pääsiäisyön messujen ordot erosivat toisistaan sana- ja ehtoollisosan kohdalla, tai esimerkiksi yhteisen ripin kohdalla oli kolmessa aineiston ordossa pääsiäisylistys.

Laadin analyysia ja vertailua varten omia rinnakkaistaulukoita aineiston ordoista ja tarkemman erittelyn niiden kaikkien osien yksityiskohtaisista sisällöistä. Tein näihin taulukoihin merkintöjä ja yhteenvetoja tarkastellen, mitä pysyviä ja valinnaisia osia tai muita erityisiä ratkaisuja ordoissa oli mukana, mitä ei ja miten ne peilautuivat Kirkkokäsikirjan jumalanpalveluskaavoihin, Jumalanpalveluksen oppaan, Kirkkohallituksen sekä piispojen ohjeisiin.

Tutkimuksen tuloksista on pyrittävä laatimaan synteesejä, joihin kootaan yhteen pääseikat ja joiden avulla saadaan vastaus tutkimuskysymykseen⁸⁰. Aineiston abstrahointivaiheessa etenin teoreettisten käsitteiden ja aineiston välisiin johtopäätöksiin,

⁷⁹ Hirsjärvi et al. 2009, 225; Tuomi & Sarajärvi 2018, 123.

⁸⁰ Hirsjärvi et al. 2009, 230; Tuomi & Sarajärvi 2018, 110; 122–125.

jotka perustuivat laatimiini synteeseihin. Laadin aineistoni ordojen rakenteellisista ratkaisuksista yhteenvedotaulukot. Vertasin ordojen rakenteellisten ja sisällöllisten valintojen yhtäläisyyksiä ja eroja sekä sisällöllisiä valintoja ordon teoriaan ja jumalanpalvelusteologiaan. Näin pystyin tekemään johtopäätökset pääsiäisen ordojen jumalanpalvelusteologiasta.

Lopuksi tutkimusmetodini vaihtui teorialähtöisestä teoriaohjaavaksi analyysiksi, jossa aineistosta valitaan analyysiyksiköt, ja aikaisempi tieto ei niinkään testaa teoriaa vaan avaa uusia ajatuksia. Tällaisessa abduktiivisessa ajattelussa tutkija yhdistelee analyysiprosessissaan aineistolähtöisyyttä ja valmiita malleja.⁸¹

Palasin havainnointimuistiinpanojeni ja tutkimustaulukoideni sisältöihin tarkkaillen, nouseeko aineistosta erityisiä yksittäisiä tai toistuvia sisältöjä. Olin jo koko analyysiprosessin aikana tehnyt muistiinpanoihin värikynillä merkintöjä sisällöistä, jotka poikkesivat Kirkkokäsikirjan ordojen perussisällöistä. Kävin ordomuistiinpanot uudelleen läpi, palasin alkuperäisaineistoon eli tallenteisiin ja katsoin vielä kerran jumalanpalvelukset läpi kiinnittäen huomiota siihen, ettei jotain yllättävää tai oleellista ollut jäänyt huomaamatta. Tein yhteenvedot näistä aineistosta nousseista erityisistä piirteistä, esimerkiksi *pääsiäistroparista* tai *hengellisen osallisuuden rukouksesta*, ja peilasin päätelmissäni niitä jumalanpalvelusteologian teoriaan. Näin teoria ei ohjannut päätelmiäni, vaan ne syntyivät aineistolähtöisesti vuorovaikutuksessa aineistosta nouseviin piirteisiin liittyvään teoriaan, kuten esimerkiksi jumalanpalveluselämän ekumeenisuuteen tai kontekstuaalisuuteen liittyvään teoriaan.

Havainnollistan analyysin etenemistä yhden aineistoni jumalanpalveluksen, Kuopion sanajumalanpalveluksen, esittelemisellä analyysiprosessissani kaaviossa 1 *Aineiston yhden jumalanpalveluksen analyysin vaiheet*. Sininen reitti kuvaa teorialähtöistä analyysia, jossa ensin kirjoitettuani tarkat havainnointimuistiinpanot jumalanpalveluksen ordosta sijoitin sen valmiiseen analyysirunkoon, jonka vaihtoehtoina olivat Kirkkokäsikirjan mukainen sanajumalanpalveluskaava tai messukaava. Kuopion jumalanpalvelus sijoittui sanajumalanpalvelusrunkoon. Tämän jälkeen vertailin sanajumalanpalveluksia, ja niistä syntyi kolme alaryhmää: puhtaasti sanajumalanpalveluskaavan mukaiset jumalanpalvelukset, sanajumalanpalvelukset kasteen muistamisella, johon Kuopion jumalanpalvelus sijoittui, ja sanajumalanpalvelukset messun kaavalla. Tämän jälkeen ryhmittelin jokaisen aineistoni jumalanpalveluksen kaikki osat omiin taulukoihinsa ordon pääosien, eli johdannon, sanan, rukouksen, ehtoollisen ja päätöksen, mukaan. Oheisessa kaaviossa 1 on vain Kuopion

⁸¹ Tuomi & Sarajärvi 2018, 109–110.

sanajumalanpalveluksen pääosien ja niiden sisäisten osien erittelyt pelkistetyt. Kaaviossa ei ole ehtoollisosaa, koska Kuopion sanajumalanpalvelus ei ollut messu. Sanaosuudesta analysoin vielä tarkemmin kasteen muistamisen osan ja vapaasti laaditut tekstit, kuten saarnan.

Kaavion violetti reitti kuvaa teoriaohjaavaa analyysia, abduktiivista pohdintaa aineistosta nousevista erityispiirteistä. Koska laadullisessa tutkimuksessa aineiston analyysia tapahtuu koko tutkimusprosessin ajan⁸², violetit kuviot ovat sijoittuneet koko prosessin ajalle. Ensimmäiset aineistosta nousseet asiat, jotka eivät olleet tiukasti teorialähtöisiä, havaitsin jo jumalanpalvelusten havainnoinnin aikana. Analyysin edetessä, sen eri vaiheissa ja jumalanpalvelustallenteisiin palatessani löysin ordon sisällöllisiä ratkaisuja, joilla oli jumalanpalvelusteologista merkitystä esimerkiksi symboleiden käytöstä, koronaviittauksista, ekumeenisista piirteistä tai jumalanpalveluksen kielestä.

Sisällön erittely voi toimia sisällönanalyysin apuna⁸³. Vaikka tutkimukseni oli pääasiassa sisällönanalyysia, kvantifioin hieman aineistoa sen ryhmittelyn yhteydessä. Laskin ja esittelin tuloksissa joidenkin ordon sisältövalintojen määriä, esimerkiksi päivän rukousten ja virsien esiintyvyyksilukuja.

Luvussa 5 esittelen tutkimukseni tuloksista aineistoni ordojen rakenteelliset ratkaisut. Luvussa 6 käyn yksityiskohtaisesti läpi ordojen sisällölliset ratkaisut ja luvussa 7 pohdin eri teorioiden valossa, millaista jumalanpalvelusteologiaa pääsiäisen 2020 ordot välittävät. Johtopäätöksissä kokoan vielä tutkimukseni toteutuksen, tulokset, merkityksen ja sovellusmahdollisuudet sekä esitän jumalanpalvelusten tutkimukselle useita jatkotutkimusmahdollisuuksia.

⁸² Hirsjärvi et al. 2009, 223.

⁸³ Tuomi & Sarajärvi 2018, 119.

Saarna tarkemmin

4.4. Tutkimuksen eettisyys ja luotettavuus

Tutkimuksen eettisyys ja luotettavuus on pidettävä mielessä koko tutkimusprosessin ajan. Tarkka ja huolellinen selostus tutkimuksen eri vaiheista - aineiston keruusta, analysoinnista, tuloksista ja raportoinnista – on erittäin tärkeää. Tutkimussuunnitelman on oltava laadukas.⁸⁴ Aiempaan tutkimukseen perehtyminen ja muiden tutkijoiden saavutukset on tuotava omassa tutkimuksessa esille niiden arvon ja merkityksen mukaisesti.⁸⁵

Omassa tutkimuksessani raportoin mahdollisimman tarkasti työskentelyn eri vaiheet: mitä tutkin, miten olen kerännyt aineistoni, millaisella metodilla analysoin aineiston, millaisilla periaatteilla luokittelen aineiston havainnoinnit ja tulokset ja miten raportoin tutkimukseni tulokset?

Aineistoni hankintaan ja havainnointiin ei liittynyt eettisiä kysymyksiä tai haasteita, koska tutkimani kokonaiset jumalanpalvelustallenteet ovat julkisia dokumentteja. Tällaiset vapaasti luettavissa olevat organisoidut internetsivustot ovat muiden julkisten asiakirjojen tavoin tutkittavissa⁸⁶.

Aineiston keräämisen menetelmänä havainnointi voidaan jakaa piilohavainnointiin, havainnointiin ilman osallistumista, osallistuvaan ja osallistavaan havainnointiin. Havainnoinnissa ilman osallistumista tutkija on ulkopuolinen ja tarkkailijana osallistumaton, esimerkiksi tilanteiden havainnoinnissa videolta. Vuorovaikutustilanne tutkimuksen tiedonantajen ja tutkijan välillä ei ole tärkeä tiedonhankinnan kannalta.⁸⁷ En tutkinut ihmisiä tai heidän kokemuksiaan, vaan jumalanpalveluksen kaavaa eli ordoa. Vaikka havainnoin myös jumalanpalveluksen toimijoita eri ordojen vaiheissa, tutkin heidän toimintaansa suhteessa ordoon. Tutkijana olin siis ulkopuolinen, ja havainnoin jumalanpalveluksia osallistumattomana tarkkailijana.

Tutkimukseni luotettavuutta lisää jumalanpalvelusten riittävä määrä ja maantieteellinen kattavuus. On kuitenkin syytä mainita, että tutkimuskohteena ovat nimenomaan tallenteet jumalanpalveluksista, jotka ovat median välittämiä eli medioituneita jumalanpalveluksia, joista tekemäni havainnointimuistiinpanot muodostavat varsinaisen talteen jäävän tutkimusaineiston.

Tutkijana pyrin olemaan objektiivinen ja ulkopuolinen suhteessa tutkimusaineistoon. En ole minkään havainnoimani jumalanpalveluksen seurakunnan jäsen tai työntekijä.

⁸⁴ Hirsjärvi et al. 2009, 26–27; Tuomi & Sarajärvi 2018, 149; 150; 164.

⁸⁵ Hirsjärvi et al. 2009, 24; Hyvä tieteellinen käytäntö 2013, 6; Tuomi & Sarajärvi 2018, 150.

⁸⁶ Kuula 2006, 171.

⁸⁷ Tuomi & Sarajärvi 2018, 94.

Virtuaalikirkon jumalanpalveluksia en ollut katsonut ennen tätä tutkimusta. Havainnoinnit pyrin tekemään jokaisen jumalanpalveluksen kohdalla systemaattisesti samojen kriteerien mukaan keskittyen ordoon. Havainnointimuistiinpanot jäävät haltuuni ja säilytän ne huolellisesti tutkimuksen jälkeenkin.

5. Ordojen rakenteelliset ratkaisut

5.1. Rakenteelliset pääjaot

Tutkimusaineiston jumalanpalvelukset jakautuivat ordoiltaan kahteen pääryhmään: 10 sanajumalanpalvelukseen ja 7 messuun. Sanajumalanpalveluksista viisi oli toteutettu Kirkkokäsikirjan sanajumalanpalveluskaavalla, kaksi sanajumalanpalveluskaavaan sijoitetulla kasteen muistamisella ja kolme messun kaavalla ilman ehtoollista (LIITE 1/ taulukko 2). Messuista viisi oli pääsiäispäivän messuja pääosin perusmessukaavalla ja kaksi pääsiäisyön messua, joissa oli yhdistelty eri messukaavoja (LIITE 2/ taulukko 3).

Tässä luvussa esittelen aineiston jumalanpalvelusten ordojen pelkät rakenteelliset erot. Peilaan havainnointiaineistoa Kirkkokäsikirjan kaavoihin ja tarkastelen, millaisia kaavoja on käytetty ja millaisia ratkaisuja on tehty pysyvien ja valinnaisten osien mukaan ottamisen tai poisjättämisen suhteen.

5.2. Sanajumalanpalvelukset

5.2.1. Sanajumalanpalveluskaava

Aineiston jumalanpalveluksista viisi oli Kirkkokäsikirjan sanajumalanpalveluskaavan mukaisia. Näistä kolmessa - Turun tuomiokirkon, Oulunjoen ja Oulunsalon kirkon - jumalanpalveluksessa oli mukana kaikki kaavan pysyvät osat ja valinnaisista osista oli otettu mukaan *ensimmäinen lukukappale* ja *vastaus* sekä *päätösmusiikki*. Valinnaisista osista oli jätetty pois *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen, evankeliumin jälkeinen *virsi* sekä *lähettäminen*. Oulunjoen jumalanpalveluksessa lähettämisen tilalla oli tiedottaminen avustumahdollisuudesta ja pääsiäistoivotus.

Haukiputaan sanajumalanpalveluksesta *yhteinen rippi* oli kokonaisuudessaan jätetty pois ja korvattu *pääsiäisylistyksellä* ordon kohdassa 4. Muuten kaikki pysyvät osat olivat mukana, samoin valinnaisista osista kolmen aiemman ordon tapaan *ensimmäinen lukukappale* ja *vastaus* sekä *päätösmusiikki*. Valinnaisista osista pois oli jätetty evankeliumin jälkeinen *virsi* sekä *lähettäminen*.

Viides sanajumalanpalveluksen kaavan mukainen jumalanpalvelus oli Tuiran pääsiäiskirkko, joka oli kohdennettu perheille. Ordon *johdanto-osa*, *rukousosa* ja *päätösosa* olivat kolmen ensimmäisen sanajumalanpalveluksen mukaisia: pysyvät osat olivat kaikki mukana ja valinnaisista mukana oli *päätösmusiikki*, mutta *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen oli jätetty pois. Tuiran *sanaosa* erosi muista sanajumalanpalvelusordoista. Se alkoi *ensimmäisellä lukukappaleella* ja *vastauksella*. Tämän jälkeen alkoi *pääsiäiskuvaelma*, jota

jaksotti virren 78 *Vieraalla maalla kaukana* kolme säkeistöä yksi kerrallaan laulettuna, tämän jälkeen oli *saarna* (tai puhe), virren 78 neljäs säkeistö, *evangeliumi*, *pääsiäiskuvaelman päätös*, *uskontunnustus* ja *virsi*. Eli tässä ordossa olivat mukana valinnaiset *ensimmäinen lukukappale* ja *vastaus*, pysyvistä osista puuttui *toinen lukukappale*, ja evangeliumi luettiin saarnan ja virren jälkeen.

Jumalanpalveluksen oppaan mukaan perhemessun saarnan havainnollistamiskeinona voivat olla draama tai kertomus⁸⁸, kuten Tuiran perhejumalanpalveluksen sanaosassa pääsiäiskuvaelma tavallaan kehysti saarnaa, joka oli sijoitettu sanaosan keskelle.

5.2.2. Sanajumalanpalvelus kasteen muistamisella

Oulun ja Kuopion tuomiokirkkojen jumalanpalvelukset noudattivat muuten sanajumalanpalveluksen kaavaa, mutta molemmissa oli saarnan jälkeen *kasteen muistaminen*, johon sisältyi *uskontunnustus*. Näissä jumalanpalveluksissa kaikki pysyvät osat olivat mukana, eikä kasteen muistaminen korvannut rippiä. Molemmissa olivat mukana samat valinnaiset osat eli *ensimmäinen lukukappale* ja *vastaus* sekä *lähettäminen* ja *päätösmusiikki*. Pois oli jätetty valinnaiset *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen ja evangeliumin jälkeinen *virsi*.

Kasteen muistamiset olivat hieman toisistaan poikkeavat. Oulun jumalanpalveluksessa kasteen muistaminen toimitettiin pääsiäisyön messun kaavan A/B mukaan: *johdantosanat*, *rukous*, jonka aikana kastemaljasta valutettiin kastevettä kädellä kolme kertaa, *virsi 215 Oi armon merta ihmeellistä* (kastevirsi), *uskontunnustus* ja *loppusanat* (”Tähän uskon teidät on kastettu - -”). Valinnainen virsi (kohta 15) oli jätetty pois.

Kuopion jumalanpalveluksessa kasteen muistaminen alkoi vuosien 2015–16 pääsiäispäivän virikemateriaalin⁸⁹ *johdantosanoilla*, joiden aikana kastemaljasta valutettiin kastevettä ehtoollispikarilla, tämän jälkeen oli *rukous* pääsiäisyön messukaavojen A/B kasteen muistamisesta, *uskontunnustus* ja *virsi*.

Jumalanpalveluksen oppaan mukaan kasteen muistaminen on suositeltavaa luterilaisen kasteteologian vahvuuden vuoksi etenkin pääsiäisyön messussa⁹⁰, mutta seurakunnille lähetettyjen ohjeiden mukaan kasteen muistaminen voitiin liittää muihinkin pääsiäisen jumalanpalveluksiin. Ohjeistuksessa muistutettiin veden ja äänen symbolisesta merkityksestä.⁹¹

⁸⁸ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 38.

⁸⁹ Virikemateriaali: Pääsiäispäivä (2015–16).

⁹⁰ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 47.

⁹¹ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020, 16.

5.2.3. Sanajumalanpalvelus messun kaavalla ilman ehtoollista

Kirkkokäsikirjan mukaan messukaavan mukaan toteutettavassa sanajumalanpalveluksessa ehtoollisosa jätetään pois, mahdollinen kolehti kerätään virren aikana kohdassa 17 ja *Isä meidän* -rukous luetaan yhteisen esirukouksen jälkeen.⁹² Aineistossa tällaisia jumalanpalveluksia oli kolme: Rovaniemen, Kiimingin ja Hailuodon jumalanpalvelukset. Näissä kolmessa olivat mukana kaikki kaavan pysyvät osat, valinnaisten osien käyttö vaihteli.

Kiimingin sanajumalanpalveluksessa oli mukana myös kaikki valinnaiset osat lukuun ottamatta evankeliumin jälkeistä *virttä* (kohta 14), vaikka tämä virsi mainittiin jumalanpalveluksen alkusanoissa. Kiimingissä *päivän psalmi* ei ollut kohdassa 5, vaan kohdassa 10 *vastauksena* ensimmäiseen lukukappaleeseen. *Kiitosrukous* synninpäästön jälkeen oli myös tässä jumalanpalveluksessa mukana; aineiston muissa sanajumalanpalveluksissa sitä ei esiintynyt.

Kahdessa muussa messun kaavasta mukautetussa sanajumalanpalveluksessa oli jätetty valinnaisia osia enemmän pois: Rovaniemen ordossa oli jätetty *päätösmusiikkia* lukuun ottamatta pois kaikki muut valinnaiset osat: *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen, *päivän psalmi*, evankeliumin jälkeinen *virsi* (kohta 14), uskontunnustuksen jälkeinen *virsi* (kohta 17) ja *lähettäminen*. Sanaosuuden lopun järjestys hieman poikkesi muista; *yhteisen esirukouksen* jälkeen tuli (uhri)*virsi* ja sen jälkeen *Isä meidän* -rukous, vaikka messun kaavasta sanajumalanpalvelukseksi muutetussa ordossa Kirkkokäsikirjan mukaan *virsi* tulisi ennen *yhteistä esirukousta* ja *Isä meidän* sen jälkeen⁹³.

Hailuodon messukaavan mukaisesta sanajumalanpalveluksesta oli jätetty valinnaisista osista pois *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen, *päivän psalmi* ja evankeliumin jälkeisen *virsi* (kohta 14).

5.3. Messut

5.3.1. Pääsiäispäivän messut

Pääsiäispäivän viidestä messusta neljässä oli kaikki pysyvät osat mukana ja yhdessä messussa ehtoollisosasta oli jätetty myös pysyviä osia pois. Valinnaisten osien käyttö vaihteli.

Kallion messussa olivat lähes kaikki sekä pysyvät että valinnaiset messuordon osat mukana lukuun ottamatta evankeliumin jälkeistä *virttä* (kohta 14). Messu olikin nimetty *pääsiäispäivän juhlamessuksi*. Tässä messussa oli myös koko tutkimusaineiston ainoa *ristikulkue* alkumusiikin aikana.

⁹² Kirkkokäsikirja I – II 2003, 17.

⁹³ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 17.

Seuraavaksi vähiten pois jätettyjä osia oli Vaasan messussa, jossa valinnaisista osista mukana eivät olleet *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen ja evankeliumin jälkeinen *virsi* (kohta 14). Vieremän messussa valinnaisista osista oli jätetty pois *päivän psalmi*, evankeliumin jälkeinen *virsi* (kohta 14) ja uskontunnustuksen jälkeinen *virsi* (kohta 17). Muhoksen messussa oli jätetty pois valinnaisista osista *kiitosrukous* synninpäästön jälkeen, *päivän psalmi*, evankeliumin ja uskontunnustuksen jälkeiset *virret* (kohdat 14 ja 17).

Poikkeavin pääsiäispäivän messuordoista oli Iisalmen messu, jonka *johdanto*, *sanaosa* ja *päätös* noudattivat Kirkkokäsikirjan messukaavaa. Ehtoollisosasta jäivät pois ehtoollisrukouksen *vuorolaulu*, *prefaatio* ja *Pyhä* sekä *Herran rauha* ja *kiitosrukous*. Näin ollen näyttäisi, että ehtoollisosa toteutettiin viikkomessun ehtoollisosan mukaisesti, koska siinä oli mukana kaikki viikkomessun ehtoollisosan pysyvät osat ja myös viikkomessun valinnainen Jumalan Karitsa (vrt. taulukko 3/ LIITE 2). Ehtoollisosan aloitti *uhrivirsi*, ja ehtoollisrukous alkoi liturgin *kehotuksella* ”Kiittäkäämme, Herraa Jumalaamme” ja jatkui *rukouksella* ja *asetussanoilla*. Tämän jälkeen seurasivat *Isä meidän* -rukous, *Jumalan Karitsa*, *ehtoollisen vietto* ja *päätössanat*. Iisalmen messusta jäivät pois messun muista valinnaisista osista *päivän psalmi* ja *virret* evankeliumin ja uskontunnustuksen jälkeen (kohdat 14 ja 17).

5.3.2. Pääsiäisyön messut

Kirkkokäsikirjassa on kaksi messukaavaa (A ja B) pääsiäisyön messulle. A-kaavassa on yhteinen rippi ennen johdantoa, pääsiäisylistys messukaavan ripin kohdassa 4 ja saarnan jälkeen kasteen muistaminen. B-kaava alkaa johdannosta, jota seuraa Vanhan testamentin sanaosa, ja kohdassa 4 (normaalissa messukaavassa rippi) pääsiäisen valo -kohta sisältäen pääsiäisylistyksen. Uuden testamentin lukukappale (valinnainen) ja evankeliumi edeltävät saarnaa, jonka jälkeen on kasteen muistaminen ja uskontunnustus. Pääsiäisyön messuissa ei ole valinnaista virsikohtaa evankeliumin jälkeen, ja niissä päätösmusiikki on pysyvä osa.⁹⁴

Tutkimusaineiston kahdessa pääsiäisyön messussa Turun ja Helsingin tuomiokirkkoista oli molemmissa *yhteinen rippi* ennen *johdantoa*, *pääsiäisylistys* tai *pääsiäisen valo* kohdassa 4, ja kummassakaan ei ollut kasteen muistamista. *Johdanto*-osat olivat ordoiltaan lähes samanlaiset: molempien messujen pysyvä osa, *alkuvirsi*, oli jätetty pois – tosin johdantoa edeltävässä rippiosassa oli *musiikkia*. Pääsiäisyön messukaavan valinnainen osa *Herra armahda* oli myös molemmista jätetty pois. Täten molempien messujen johdanto-osa oli pääsiäisyön A-messukaavan mukainen (vrt. taulukko 3/ LIITE2).

⁹⁴ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 158–177.

Pääsiäisyön messujen *sanaosat* erosivat toisistaan. Turun pääsiäisyön messun sanaosa noudatti normaalia messukaavan tai pääsiäisyön A-messukaavan sanaosaa ilman valinnaisia virsiä evankeliumin ja uskontunnustuksen jälkeen. Helsingin pääsiäisyön messun sanaosa sisälsi *evankeliumin, saarnan, uskontunnustuksen* ja *yhteisen esirukouksen*, eli sanaosa näyttäisi noudattelevan viikkomessun sanaosaa sisältäen sen pysyvät osat.

Ehtoollisosat erosivat myös toisistaan näissä kahdessa pääsiäisyön messussa. Turun messussa ehtoollisosa noudatteli ordoltaan normaalin messukaavan tai pääsiäisyön messukaavan ehtoollisosaa, jossa kaikki osat ovatkin pysyviä osia. Helsingin messussa ehtoollisosasta oli jätetty pois ehtoollisrukouksen *vuorolaulu, prefaatio* ja *Pyhä*. Messun ehtoollisosan voidaan katsoa noudattelevan viikkomessun ehtoollisosaa, jonka valinnaiset osat *Herran rauha, Jumalan Karitsa* ja *kiitosrukous* olivat Helsingin messussa mukana.

Päätösosat olivat molemmissa messuissa lähes yhteneväiset: molemmissa oli *ylistys, siunaus* ja *päätösmusiikki*. Helsingin messussa oli lisäksi *lähettäminen* ennen päätösmusiikkia.

6. Ordojen sisällölliset ratkaisut

6.1. Sisältöjä määräävät tekijät

Jumalanpalvelusten ordojen sisällöistä osa määräytyy kaavoissa olevien valmiiden sanamuotojen ja Evankeliumikirjassa annettujen kunkin kirkkopyhän Raamatun tekstien mukaan. Näissäkin voi olla vaihtoehtoja. Eniten ordon sisältöihin vaihtelua tuovat itse laadittavat tekstit, kuten *saarna*, tai eri materiaaleista mukaeltavat tekstit, kuten *johdantosanat* tai *esirukous*, joiden ei välttämättä kuitenkaan tarvitse pohjautua valmiiseen materiaaliin, vaan nekin voivat olla itse laadittuja. Pääsiäisen jumalanpalveluksissa saa Jumalanpalveluksen oppaan mukaan näkyä selkeästi pääsiäisen sanoma, ilo ja kiitos.⁹⁵

Tässä luvussa esittelen tutkimusaineistoni ordojen sisällölliset ratkaisut ylä- ja alakäsitteiden avulla. Yläkäsitteinä ovat ordon pääosat: *johdanto*, *sanaosa*, *rukous* tai *ehtoollisosa* ja *päätös*. Alakäsitteinä ovat pääosien pienemmät rakenneyksiköt eli ordon yksityiskohtainen rakenne.

6.2. Johdanto

Alkuvirsi

Sekä sanajumalanpalveluksen että messun johdannossa ordon ensimmäinen kohta on *alkuvirsi*, jonka sijasta voidaan käyttää psalmia, kuorolaulua tai soitinmusiikkia⁹⁶.

Tutkimusaineistoni jumalanpalveluksista ainoastaan pääsiäisyön messuista alkuvirsi oli jätetty pois, mutta niissäkin johdantoa edeltäneessä ripissä oli mukana musiikkia: Helsingin pääsiäisyön messussa virsi 971, *Maan korvessa kulkevi lapsosen tie* ja Turun messussa Taize-laulu *Me yössä kuljemme*.

Kymmenestä sanajumalanpalveluksesta yhdeksässä oli alkuvirsi ja yhdessä soitinmusiikki, pääsiäispäivän messuista neljässä oli virsi ja yhdessä soitinmusiikki. Eniten alkuvirtenä oli käytetty virttä 84, *Nyt se suuri päivä koitti*, joka oli koko aineistossa alkuvirtenä kahdeksassa jumalanpalveluksessa.

Tutkimusaineistoni kaikista ordojen eri kohdissa esiintyneistä virsistä eniten oli käytetty kahta virttä: edellä mainittua virttä 84 *Nyt se suuri päivä koitti* (11 kertaa) ja virttä 105, *Aurinkomme ylös nousi* (11 kertaa). Molemmat ovat Virsikirjan pääsiäisvirsiä. Kaikkien virsien esiintymiset ja tarkemmat sijainnit löytyvät liitteistä 1 ja 2.

⁹⁵ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 47.

⁹⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 18; 40; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 2.

Alkusiunaus

Alkusiunauksen sisältö oli kaikissa aineiston jumalanpalveluksissa muuten sama, paitsi *vuorotervehdyksessä* oli pieni sanamuodon vaihtelu. Niissä *vuorotervehdyksissä*, joissa toimijana oli arkkipiispa tai piispa, sanamuoto oli:

Herran rauha olkoon teidän kanssanne. (HELMES, TUMES, TUTUSJP)

Muiden jumalanpalvelusten *vuorotervehdys* oli:

Herra olkoon teidän kanssanne.

Oulun sanajumalanpalveluksessa oli mukana alkusiunaus, mutta ei *vuorotervehdystä*. Hieman vaihtelua oli myös siinä, oliko alkusiunaus laulettu vai lausuttu.

Johdantosanat

Johdantosanojen sisällöissä ja lähteissä oli jonkin verran vaihtelua. Johdantosanoissa viitattiin pääasiassa *pääsiäiseen, tyhjään hautaan ja toivoon*, mutta myös *koronapandemiaan* ja *hengelliseen kommuunioon* tai *ateriaan*.

Neljän jumalanpalveluksen, Oulunjoen, Kiimingin, Vaasan ja Iisalmen, johdantosanat oli otettu suoraan tai mukaellen Kirkkokäsikirjan pääsiäispäivän johdantosanoista, jotka korostavat pääsiäisen ylösnousemuksen sanomaa:

Rakkaat kristityt.

— —

Kristus on noussut kuolleista. Herra on totisesti ylösnoussut. Kuoleman valta on kukistettu, haudan salpa murrettu. Pääsiäisenä kristikunta riemuitsee Herramme voitosta. Syntimme on sovitettu. Sen tähden eläkäämme uudessa kuuliaisuudessa hänen ominaan.⁹⁷

Haukiputaan ja Kuopion jumalanpalveluksissa johdantosanat olivat seurakunnille lähetetyn virikemateriaalin ehdotuksesta, jossa pääsiäisen ilon ja toivon sanomaan liitettiin myös yhteisöllisyyden merkitys:

Kristus on totisesti ylösnoussut! Hän on kanssamme. Hänen ylösnousemuksensa kertoo, että kuoleman pimeys ei hallitse meitä. Ylösnousemuksen valo tekee meidät eläviksi. Mikään ei erota meitä Jumalan rakkaudesta. Kristus on kuolemallaan sovittanut maailman synnit. Hän armahtaa meidät ja rohkaisee meitä elämään vapaina Hänen yhteydessään. Tänään ylösnousemuksen ilo ja toivo ovat täällä. Jumala on täällä. Me olemme yhteydessä toisiimme. Yhdessä me vietämme tätä jumalanpalvelusta.⁹⁸

Helsingin pääsiäisyön messun johdantosanat olivat pääsiäisyön messun A-kaavasta. Sanomassa korostuvat pimeyden ja kuoleman vastakohtaisuus pääsiäisen vapauden ja kirkkauden merkityksessä:

⁹⁷ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 197.

⁹⁸ Virikemateriaali 2020, 19.

Rakkaat kristityt! On tullut pyhä pääsiäisjuhla, on tullut se yö, jolloin Israelin lapset vapautettiin Egyptin orjuudesta. Tämä on se yö, jona Jumalan kirkkaus karkottaa synnin pimeyden. Tämä on se yö, jona Jumala vapauttaa Kristukseen uskovat synnin ja katoavaisuuden orjuudesta. Tämä on se yö, jona Kristus mursi kuoleman kahleet.⁹⁹

Turun pääsiäisyön messun johdantosanoina oli alku psalmista 23 ja viittaus toivoon pimeyden keskellä.

Hyvät kristityt! Vaikka minä vaeltaisin pimeässä laaksossa, en minä pelkäisi mitään pahaa, sillä sinä olet minun kanssani. Me toivottimme toisillemme Herran rauhaa, koska meidän Herramme on meidän kanssamme, missä me ikinä sitten olemmekin. Pimeydessä Hän on meitä läsnä, ja läsnä on lohdutus. Keskeltä pimeyttä meille loistaa toivo. (TUMES)

Turun tuomiokirkon sanajumalanpalveluksen johdantosanoissa oli viittaus korona-aikaan itse *korona*-sanaa kuitenkin mainitsematta:

- - Mitä pääsiäisen ilo voi merkitä aikana, jolloin kuolema muistuttaa voimastaan? Miten tätä iloa voisi kokea, kun mieli on täynnä huolta ja epävarmuutta? - - (TUTUSJP)

Muhoksen messun johdantosanoissa ja Vieremän messun alkusanoissa viitattiin *hengelliseen kommuunioon* tai *ateriaan* liittyen korona-ajan poikkeukselliseen ehtoollisen viettoon:

Ehtoollinen eletään todeksi täällä reaalisesti, mutta myös te siellä saatte osallistua ehtoolliseen hengellisen kommuunion kautta. Näitten kautta ihminen hoitaa yhteyttä perheen päähän, Taivaan Isään. (MUMES)

Koska on tämä poikkeustila, niin vain jotkut, jotka ovat täällä avustamisen tehtävissä tässä messussa, voivat osallistua ehtoolliselle. Mutta sitten siellä vastaanottimien ja pienien puhelimien ääressä niin joka kaipaa ehtoollista, voi ottaa sen hengellisenä ateriaan vastaan. Rukoilemme siihen liittyvän rukouksen ja sitten päätössanat tulevat kaikille. On kyse siitä, että kukin lähdemme kaipauksesta liikkeelle ja otamme vastaan Kristuksen anteeksiantajana syntiemme sovittajana ylösnousseena Vapahtajana. (VIEMES)

Yhteinen rippi

Sanajumalanpalveluksen ja messun ordoissa *yhteiseen rippiin* sisältyvät pysyvät osat *synnintunnustus* ja *synninpäästö* sekä valinnainen *kiitosrukous*.¹⁰⁰ Jumalanpalveluksen oppaan mukaan synnintunnustus tulisi olla Kirkkokäsikirjan antama sanamuoto tai virsi, mikäli on kyse seurakunnan pääjumalanpalveluksesta¹⁰¹. Yhteiseen rippiin liittyvää kiitosrukousta ei ole viikkomessun eikä pääsiäisyön messun (A) ordoissa. Aineiston kahdessa pääsiäisyön messussa, Turussa ja Helsingissä, yhteinen rippi sijoittui ennen johdantoa, ja kohdassa 4 oli pääsiäisylistys tai -valo. Haukiputaan sanajumalanpalveluksessa yhteinen rippi oli jätetty pois ja korvattu pääsiäisylistyksellä.

⁹⁹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 159.

¹⁰⁰ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 19; 41.

Synnintunnustus oli valittu Jumalanpalvelusten kirjan vaihtoehtoista tutkimusaineiston 14 jumalanpalveluksessa. Valinnat hajaantuivat melko tasaisesti, ja käytettyjä synnintunnustuksia olivat 701 (kaksi kertaa), 704 (neljä kertaa), 705 (yhden kerran), 706 (kaksi kertaa), 708 (kaksi kertaa), 709 (yhden kerran) ja 712 (kaksi kertaa)¹⁰². Hailuodon sanajumalanpalveluksen synnintunnustus ei löydy Jumalanpalvelusten kirjan vaihtoehtoista, eli se on todennäköisesti omin sanoin laadittu:

Pyhä Jumala, rakas Taivaallinen Isä. Kiitos, että Sinä olet suuri pyhä rakastava Isä. Teet ihmeitä elämässämme. Yhä uudelleen myös ympärillämme. Anna meille uskoa ja luottamusta siihen. Anna anteeksi puutteemme. Anna anteeksi vikamme. Se että emme aina osaa elää niin kuin Sinä tahtoisit meidän elävän. Puhdista meidät. Anna anteeksiannosta ja armosta riemu, ylösnousemuksen riemu. Jäämme turviisi. (HAISJP)

Muhoksen messun synnintunnustuksena oli irlantilaislähtöinen virsi 923, *Silmäni aukaise, Jumalani*.

Synninpäästöt oli myös pääasiassa valittu Kirkkokäsikirjan vaihtoehtoista: 1 (neljä kertaa), 4 (yhden kerran), 5 (kolme kertaa), 7 (neljä kertaa) ja 10 (kaksi kertaa)¹⁰³. Turun tuomiokirkon klo 23 alkaneen pääsiäisyön messun synninpäästön sanamuoto löytyy Kirkkokäsikirjan *pienen rukoushetken* ja *kompletorion* kaavasta sekä uudenvuodenaaton yöpalveluskaavasta¹⁰⁴. Kompletorio on rukoushetki päivän päättyessä.

Kaikkivaltias Jumala antakoon meille syntimme anteeksi ja johdattakoon meidät ikuiseen elämään. Aamen. (TUMES)

Hailuodon sanajumalanpalveluksen synninpäästö alkaa *synninpäästön numero 6* mukaan ja jatkuu roomalaiskirjeen vapaalla lainauksella (Room. 8:39) sekä syntien anteeksiantamisen vakuutuksella:

Ole turvallisella mielellä. Mikään ei voi meitä erottaa Jumalan rakkaudesta, joka on tullut ilmi Jeesuksessa Kristuksessa, ylösnousseessa Herrassamme. Saat uskoa syntisi anteeksiannetuiksi Herramme ja Vapahtajamme Jeesuksen Kristuksen tähden. (HAISJP)

Yhteiseen rippiin liitetty valinnainen ordon osa, *kiitosrukous*, oli mukana vain neljässä tutkimusaineiston ordossa, Kiimingin, Kallion, Vieremän ja Iisalmen jumalanpalveluksissa. Näistä kolmessa oli käytetty Kirkkokäsikirjan kiitosrukousta 2 (KIISJP, KALMES ja IISMES) ja yhdessä kiitosrukousta 3 (VIEMES). Pääsiäisyön messukaavan (A) yhteisessä ripissä kiitosrukousta ei ole.

¹⁰¹ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 5.

¹⁰² Kirkkokäsikirja I – II 2003, 199–205.

¹⁰³ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 205–207.

Pääsiäisylistys

Tutkimusaineiston kolmessa jumalanpalveluksessa oli mukana *pääsiäisylistys* tai *pääsiäisen valo*. Haukiputaan sanajumalanpalveluksessa *pääsiäisylistys* kohdassa 4 korvasi yhteisen ripin, jota ei ollut ollenkaan, kuten ei kasteen muistamistaakaan. Tämä pääsiäisylistys noudatteli pääsiäisyön messun A-kaavaa¹⁰⁵, jossa oli kaavan mukaan välivirtenä virsi 94, *Nyt kansat kaikki laulakaamme*. Pääsiäiskynttilä sytytettiin messukaavan A mukaisesti ennen pääsiäisylistystä. Kirkkokäsikirjan mukaan ”jos pääsiäisyön messua ei vietetä, voidaan pääsiäisaamun varhainen jumalanpalvelus aloittaa alkusiunauksen ja johdantosanojen jälkeen pääsiäiskynttilän sytyttämisellä kuorissa ja pääsiäisylistyksellä”¹⁰⁶.

Helsingin tuomiokirkon pääsiäisyön messun pääsiäisylistys (kohta 4) noudatteli pääsiäisyön messun B-kaavan *pääsiäisen valo* -kohtaa¹⁰⁷ ilman välivirttä: *pääsiäiskynttilän sytyttäminen* ja *pääsiäisylistys*, jonka aikana pimeä alttari puettiin ja valaistiin.

Turun tuomiokirkon pääsiäisyön messun kohta 4 ei noudatellut suoraan mitään Kirkkokäsikirjan pääsiäisylistyskaavaa, vaan se alkoi Taize-laululla *Yön synkkyys*, ristikulkueen saapumisella kirkkosalin etuosaan, jossa liturgi sytytti ison kynttilän kulkueessa tulleen kynttilän liekistä. Isosta kynttilästä sytytettiin valo muihin kynttilöihin (tämä ohjeistus kynttilöiden sytyttämisestä sisältyy pääsiäisyön messun B-kaavan pääsiäisen valo -kohtaan¹⁰⁸). Tämän jälkeen pimeän kuorin portit avattiin, alttarin kynttilöihin tuotiin valo ja kuori valaistiin. Kohta 4 päättyi *pääsiäistervehdykseen*:

L: Kristus nousi kuolleista! (huutaen kuoriin päin)
Vastaus: Totisesti nousi! (TUMES)

Sanajumalanpalveluksen virsi ja messun päivän psalmi

Sanajumalanpalvelusordon pysyvä osa, *virsi*, kohdassa 5 voidaan korvata psalmilla, laululla tai soitinmusiikilla.¹⁰⁹ Tutkimusaineiston seitsemästä sanajumalanpalveluskaavasta neljässä, Oulunjoella, Oulunsalossa, Haukiputaalla ja Tuirassa, kohtaan 5 oli valittu virsi, Turun tuomiokirkon ja Kuopion sanajumalanpalveluksessa virren tilalla oli päivän psalmi, ja Oulussa soitinmusiikkia.

Messuordon valinnainen osa kohdassa 5, *päivän psalmi*, oli tutkimusaineiston kymmenestä messukaavan mukaisesta jumalanpalveluksesta mukana vain kahdessa, Kallion

¹⁰⁴ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 78; 99; 134.

¹⁰⁵ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 159.

¹⁰⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 158.

¹⁰⁷ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 170–171.

¹⁰⁸ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 170.

¹⁰⁹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 42.

ja Vaasan messuissa. Molemmissa päivän psalmin yhteyteen oli otettu rukouslausemaisesti virren säkeistö tai osa siitä. Lisäksi Kiimingin messukaavan mukaisessa sanajumalanpalveluksessa päivän psalmi oli jätetty ordon kohdasta 5 pois, mutta otettu mukaan kohtaan 10, vastauksena ensimmäiseen lukukappaleeseen.

Päivän rukous

Päivän rukous on sanajumalanpalveluksessa kohta 6 ja messussa kohta 8. Päivän rukousta ei yleensä muokata kunkin kirkkovuoden pyhäpäivän Evankeliumikirjassa annetuista vaihtoehtoista.¹¹⁰ Tutkimusaineistoni kaikissa jumalanpalveluksissa oli mukana päivän rukous, joka oli valittu pääsiäispäivän tai pääsiäisyön rukouksiksi annetuista vaihtoehtoista tai seurakunnille tulleista virikemateriaaleista.

Pääsiäispäivän 15 jumalanpalveluksesta 13 päivän rukousta oli Evankeliumikirjassa annettuja vaihtoehtoja: 1 (4 kertaa), 2 (kaksi kertaa), 4 (yhden kerran) ja 7 (5 kertaa). Päivän rukous numero 7 oli siis kolmasosassa pääsiäispäivän jumalanpalveluksista:

7 Rakas taivaallinen Isämme.
Kiitämme sinua
pääsiäisaamun salaisuudesta.
Ihme on tapahtunut.
Jeesuksen hauta on tyhjä.
Se mitä on tapahtunut, on niin suurta,
että meidän on vaikea sitä ymmärtää.
Ylistämme voimaasi ja rakkauttasi,
joka on kuolemaakin suurempi.
Täytä meidät kaikki
pääsiäisaamun toivolla ja ilolla.
Ole ylistetty ikuisesti.¹¹¹

Kahdessa jumalanpalveluksessa, Kuopiossa ja Vaasassa, päivän rukouksena oli seurakunnille suunnatun virikemateriaalin pääsiäispäivän messun selkokielineen päivän rukous:

Pyhä Jumala.
Sinä herätit Poikasi Jeesuksen kuolleista.
Hän voitti kuoleman ja avasi meille tien ikuiseen elämään.
Anna meille pääsiäisen ilo jokaiseen päivään.
Rukoilemme sinua Herran Jeesuksen Kristuksen kautta.
Hän elää ja hallitsee yhdessä sinun ja Pyhän Hengen kanssa.¹¹²

Helsingin pääsiäisyön messussa päivän rukouksena oli pääsiäisyön Evankeliumikirjan vaihtoehto 4¹¹³ ja Turussa virikemateriaalin pääsiäisyön päivän rukous¹¹⁴.

¹¹⁰ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 10.

¹¹¹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 266.

¹¹² Virikemateriaali 2020, 19.

Herra, armahda sekä Kunnia ja kiitosvirsi Pyhälle kolminaisuudelle

Messuordossa kohdat 6 *Herra, armahda* (Kyrie) sekä 7 *Kunnia* (Gloria) ja *kiitosvirsi Pyhälle Kolminaisuudelle* ovat messun pysyviä osia, paitsi pääsiäisyön messukaavassa A *Herra, armahda* on valinnainen osa, pääsiäisyön messukaavassa B sitä ei ole ja viikkomessun kaavassa ei ole kumpaakaan, *Kyriettä* tai *Gloriaa*.

Tutkimusaineistoni messukaavan mukaan vietetyissä jumalanpalveluksissa, joita on yhteensä 10, *Herra, armahda* oli kaikissa muissa paitsi pääsiäisyön messuissa mukana. Yleisimmin käytetty oli vaihtoehto B (6 kertaa). Pidempi vaihtoehto A, *Kyrie-litania*, oli valittu kahteen ordoon: Kiimingin sanajumalanpalvelukseen ja Vieremän messuun.

Kunnia ja kiitosvirsi olivat kaikissa messuordoissa mukana. Kiitosvirsistä Pyhä kolminaisuus -virsi 126, *Me kiitämme sinua*, esiintyi kolme kertaa, muuten kiitosvirren vaihtoehdot erosivat toisistaan muissa seitsemässä ordossa.

6.3. Sana

Päivän tekstit, vastaus, päivän virsi ja evankeliumin jälkeinen virsi

Evankeliumikirjassa on annettu valmiina eri pyhäpäiville omat Raamatun lukukappaleensa Vanhasta testamentista (*ensimmäinen lukukappale*), apostolien opetuksesta Uudesta testamentista (*toinen lukukappale*) ja *evankeliumiteksti* niin ikään Uudesta Testamentista.¹¹⁵ Näin ollen suurta vaihtelua näiden tekstien sisällöissä ei tutkimusaineiston ordoissa ole.

Sanajumalanpalvelusordossa *ensimmäinen lukukappale* (kohta 7) ja sen jälkeen tuleva *vastaus* (kohta 8) ovat ordon valinnaisia osia. Tutkimusaineistoni jumalanpalveluksissa ne olivat kuitenkin mukana kaikissa sanajumalanpalveluksissa. Toisen vuosikerran mukaan ensimmäiseksi lukukappaleeksi valittavana oli kaksi Raamatun kohtaa, Hoosean kirjasta luvusta 6 jakeet 1-3 tai Hesekielin kirjasta luvusta 37 jakeet 1-14. Kymmenestä sanajumalanpalveluksesta kahdeksassa valinta oli Hoosean kirjan teksti ja Rovaniemen sanajumalanpalveluksessa Hesekielin teksti. Rovaniemen saarnassa myös käsiteltiin evankeliumitekstin lisäksi Hesekieliä. Perhejumalanpalveluksessa, jossa perhemessun kaavan mukaan on vain yksi lukukappale ja evankeliumiteksti, voi tekstit valita myös eri

¹¹³ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 258.

¹¹⁴ Virikemateriaali 2020, 17.

¹¹⁵ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 11–14.

vuosikerroista¹¹⁶. Aineiston ainoassa perheille suunnatussa Tuiran sanajumalanpalveluksessa olikin ensimmäisenä lukukappaleena kolmannen vuosikerran teksti Jesajan kirjan 25. luvusta.

Messukaavassa *ensimmäinen lukukappale* (kohta 9) ja sen jälkeen tuleva *vastaus* (kohta 10) ovat messuordon pysyviä osia. Pääsiäispäivän kaikissa viidessä messussa ensimmäinen lukukappale oli Hoosean kirjasta, ja Turun pääsiäisyön messussa ensimmäinen lukukappale oli Jesajan kirjasta Evankeliumikirjan pääsiäisyön tekstivalintojen mukaan. Helsingin pääsiäisyön messussa ei ollut ensimmäistä eikä toista lukukappaletta, näin ollen sen sanaosan voisi ajatella noudattavan viikkomessun kaavaa (vrt. liite 2).

Vastaus ensimmäiseen lukukappaleeseen (sanajumalanpalvelusordon kohta 8 tai messuordon kohta 10) oli koko aineistossa pääosin musiikkia – soitinmusiikkia tai lauluesitys. Muita vastausvalintoja olivat virsi 88, *Lensi maahan enkeli* (TUISJP), päivän psalmi (KIISJP) ja *Jumalalle kiitos* laulettuna (VIEMES).

Päivän tekstien *toinen lukukappale* ja *päivän virsi* ovat molemmat pysyviä osia sekä sanajumalanpalvelusordossa (kohdat 9 ja 10) että messuordossa (kohdat 11 ja 12). Aineiston 13 jumalanpalveluksessa toinen lukukappale oli toisen vuosikerran mukainen 1. Kor. 15: 12-22. Oulun jumalanpalveluksessa toinen lukukappale oli ensimmäisen vuosikerran mukaan 1. Kor. 15: 1-8, 11. Turun pääsiäisyön messun toinen lukukappale oli pääsiäisyön tekstien mukaan Room. 6: 3-11. Tuiran perhejumalanpalveluksessa ja Helsingin pääsiäisyön messussa toista lukukappaletta ei ollut.

Päivän virsi on Jumalanpalveluksen oppaan mukaan messun päävirsi, eikä sitä voi korvata muulla musiikilla¹¹⁷. Päivän virret oli valittu vaihtelevasti; suosituimmat olivat virsi 88 *Lensi maahan enkeli* (4 kertaa), 92 *On Kristus noussut kuolleista* (3 kertaa) ja 105 *Aurinkomme ylös nousi* (3 kertaa). Yhden kerran päivän virsinä esiintyivät virret 85 *Nyt ylistämme Jumalaa*, 94 *Nyt kansat kaikki laulakaamme*, 903 *Soi, virteni, kiitosta Herran*, 904 *Kohotkoon ilohuuto Herralle korkeuksiin* ja 907 *Onko suurempaa ihmettä*. Tuiran perhejumalanpalveluksen päivän virttä on vaikeampi analysoida, koska siinä ensimmäisen lukukappaleen jälkeen oli virsi 88 *Lensi maahan enkeli*. Toinen lukukappale puuttui ja sen jälkeen alkoi pääsiäiskuvaelman kehystämä saarna ja evankeliumi sekä virsi 78 *Vieraalla maalla kaukana* kuvaelman eri kohdissa. Näin ollen Tuiran päivän virreksi voisi ajatella joko virren 88 tai 78.

¹¹⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 59.

¹¹⁷ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 13–14.

Evankeliumi ja sen jälkeinen virsi

Aineiston kaikkien jumalanpalvelusten *evankeliumitekstit* oli valittu Evankeliumikirjan annetuista teksteistä. Pääsiäispäivän yhdeksässä sanajumalanpalveluksessa ja viidessä messussa evankeliumi luettiin Johanneksen evankeliumin 20. luvusta. Tuiran perhejumalanpalvelus käytti mahdollista valinnanvapautta eri vuosikertojen välillä, ja evankeliumiteksti oli Matteuksen evankeliumin 28. luvusta. Pääsiäisyön messujen evankeliumiteksti oli Markuksen evankeliumin 16. luvusta.

Sanajumalanpalveluksen ja messun kaavoissa on evankeliumin jälkeen valinnainen osa: *virsi* (kohta 12 tai 14), jonka sijasta voi olla myös muuta musiikkia.¹¹⁸ Jumalanpalveluksen oppaassa tosin suositellaan aloittamaan saarna suoraan evankeliumin jälkeen.¹¹⁹ Tutkimusaineistossani ei evankeliumin jälkeistä virttä ollut yhdessäkään ordossa, vaikka Kiimingin jumalanpalveluksen alkusanoissa virsi mainittiin, mutta saarna aloitettiin kuitenkin välittömästi evankeliumin jälkeen. Pääsiäisyön messukaavoissa evankeliumin jälkeistä virttä ei olekaan¹²⁰.

Saarna

Saarna on ordon osa, johon ei anneta valmista tekstiä. Kuitenkin sekä Jumalanpalvelusten kirja että Jumalanpalveluksen opas ohjeistavat, että saarnan pohjana on päivän evankeliumiteksti tai jompikumpi lukukappale¹²¹. Jumalanpalveluksen oppaan mukaan saarna opettaa, selittää ja tulkitsee ajankohtaisesti pyhää Raamattua¹²².

Tehdessäni havaintomuistiinpanoja tutkimusaineistostani saarnan kohdalla kiinnitin huomiota saarnan aiheisiin ja mahdollisiin koronapandemian sanoituksiin tai muihin saarnasta nouseviin erityispiirteisiin. Tutkimusaineiston kaikissa saarnoissa viitattiin päivän evankeliumiin, pääsiäisen tapahtumiin ja sen ilosanomaan. Rovaniemen sanajumalanpalveluksessa viitattiin sekä Vanhan testamentin lukukappaleeseen että evankeliumiin.

Koronaviittauksia oli 11 jumalanpalveluksen saarnoissa, joko suoraan *korona*-sana mainiten tai löyhin viittauksin.

Kaiken tän jälkeen tän pandemian ja koronan jälkeen mikään ei varmasti oo ennallaan mut asiat voi olla jopa paremmin. Poikkeusolot on vahvistanu yhteenkuuluvuuden tunnetta maailmanlaajuisesti ja kansallisesti. Lähimmäisenrakkaus eletään todeksi tarjoamalla vaikka naapuriapua kaupassakäyntiin tai apteekissa asiointiin tai mitä muuta voikaan toisen avuksi tehdä. (OUJOSJP)

¹¹⁸ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 24; 43.

¹¹⁹ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 16.

¹²⁰ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 162; 173.

¹²¹ Kirkkojärjestys 2:4; Kirkkokäsikirja I – II 2003, 24; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 17.

¹²² Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 16.

Onko niin, että tämän pääsiäisen evankeliumi ennemminkin on se kertomus, jossa Magdalan Maria itkee haudalla ja kohtaa sitten Jeesuksen, joka sanookin hänelle: Älä koske minuun. Tämä pääsiäinen on kosketuksista köyhä, ja syleilyistä niukka. - - Mutta koska tämä tällainen on nyt meidän pääsiäisemme, ylösnoussut on yhtä kaikki meidän kanssamme. (TUMES)

Muhoksen messun saarnan lopussa luettiin *piispojen yhteinen pääsiäistervehdys 2020*, joka sisälsi koronaviittauksen.

Tänä vuonna valmistaudumme pääsiäisjuhlaan poikkeuksellisissa oloissa ja tunnelmissa. - - Huoli tulevasta, omasta tai läheisten terveydestä, työssä jaksamisesta tai työpaikasta ja toimeentulosta täyttää monen mielen. - - Tulee aika, jolloin koulut avaavat ovensa ja luokkatoverit tapaavat jälleen, kahvilat täyttyvät ihmisistä, nuoret parveilevat kauppakeskuksissa, mummolan ovi avautuu ja isovanhempi saa lapsenlapset taas syliinsä. Kirkot avaavat ovensa kaikille, ja me kokoonnumme yhteisen ehtoollispöydän ääreen ja kiitämme ylösnoussutta Vapahtajaa. - - Tänä kärsimyksen keväänäkin meillä on toivo. Ristin pääsiäistä seuraa elämä ja ylösnousemus.¹²³

Kuopion sanajumalanpalveluksessa, jonka ordossa oli mukana *kasteen muistaminen*, myös saarnassa viitattiin sekä koronaan että kasteen merkitykseen. Siinä puhuttiin *tartunnasta* sekä tämän pääsiäisen uhkana että hyvänä tartuntana kasteen muodossa. Symbolisesti saarnassa tuli esille vesi kasteen elementtinä ja pisaroiden kaksi merkitystä: viruksen pisaratartuntauhkana ja Kristuksesta lähtevän symbolisen kasteen vesipisarasuihkun hyvänä tartuntana:

- - Me vietämme tätä pääsiäistä vakavan tartuntauhan ja sen tuomien rajoitusten alla. Meitä kehoitetaan pysymään erillään toisistamme, ettemme saa pahaa tartuntaa, ettei jopa kuolemaa aiheuttava virus pääse esimerkiksi pisaratartuntana elimistöömme. Onneksi ei ole vain pahoja tartuntoja. Edesmennyt irlantilainen kirjailija C.S. Lewis, joka on kirjoittanut aikamme satukirjallisuuden valioihin kuuluvan Narnia-sarjan, on myös merkittävä kristillinen ajattelija. Hän oli ateisti, mutta kääntyi kristityksi ja kirjoitti monia merkittäviä kristinuskoa käsitteleviä ja puolustavia teoksia. Yksi hänen kirjoistaan on suomennettu nimellä *Tätä on kristinusko*. Kirjassa on luku, jonka otsikkona on Hyvä tartunta. Siinä Lewis kirjoittaa, että Jumala tuli Jeesuksessa ihmiseksi levittääkseen omaa elämäänsä ihmisiin hyvän tartunnan välityksellä. Kolmiyhteinen Jumala haluaa meidät yhteyteensä ja osalliseksi Hänen elämästään. Ja tämä elämä on keskellämme ylösnousteissa Kristuksessa. Hän on aivan kuin suihkulähde, jonka vesisuihkusta leviää vesipisaroita sumuna ympäriinsä. Jos tulet Kristuksen lähelle, nuo pisarat kastelevat sinut, saat hyvän tartunnan, Jumalasta tulevan ilon, rauhan, rakkauden ja ikuisen elämän. Pääsiäinen on ollut aina kasteen muistelemisen päivä. Kaste on meille hyvän tartunnan lähde. Sen vedessä olemme tulleet osalliseksi Kristuksen kuolemasta ja ylösnousemuksesta. Kasteen lähellä sen lähteellä kannattaa aina pysyä. Kun kiitämme kasteestamme, kun muistelemme sen lupauksia, kun pyydämme voimaa elää todeksi uutta Jumalan mielen mukaista elämää, johon kaste meidät kutsuu, silloin kasteen pisarat tartuttavat meitä jatkuvasti Kristuksen ylösnousemuksen voimalla, ilolla, toivolla ja rakkaudella. Siksi me tässäkin pääsiäisjumalanpalveluksessa nyt tahdomme muistella pyhää kastettamme. (KUOSJP)

Oulun jumalanpalveluksessa, jossa oli mukana kasteen muistaminen, viitattiin myös saarnassa sekä korona-aikaan että kasteen muistamiseen.

Tämä riemullinen sanoma vain korostuu tänä koronakeväänä, kun olemme pakotettuja olemaan oman kotimme seinien sisäpuolella niin paljon kuin mahdollista. - - Sieltä Jeesuksen tyhjältä haudalta toivo löytyy myöskin koronakeväänä 2020. - - Tämän ylösnousemuksen toivon varaan saamme rakentaa myöskin koronakevään pääsiäisenä. Hän, ylösnoussut Kristus voittaa tappiomme. Hän, ylösnoussut Kristus kuivaa kyynelemme. Hän, ylösnoussut Kristus nostaa kaatuneet. Hän, ylösnoussut Kristus kantaa

¹²³ Piispojen yhteinen pääsiäistervehdys 2020.

kuolleet elämään. - - Rakkaat veljet ja sisaret, kasteessa meidät on liitetty tähän Kristuksen kuoleman ja ylösnousemuksen osallisuuteen. Käykäämme siis nyt muistamaan omaa kastettamme. (OUSJP)

Myös Vieremän messussa mainittiin saarnassa sekä kaste että korona-aika.

- - Kasteessa me kuolemme pois synneistä, oma itsekäs luontomme oma itsekeskeisyytemme saa siinä kuoliniskun. Ja se mikä nousee on uusi elämä Jumalan yhteydessä. - - Tämä aika, jota elämme, on auttanut meitä huomaamaan lähimmäisen, vaikka olemmekin pitäneet etäisyyttä. Silti muistamme rukouksissamme niitä, jotka ovat kuolemassa, jotka ovat sairastuneita, jotka ovat vaikeassa elämäntilanteessa, kun lomautukset tai työpaikka on mennyt alta. Koko tämä kärsimys siihen kuuluu myöskin se ylösnousemus ja iankaikkisen elämän toivo. Se tuo jotakin meidän elämäämme, jotakin joka auttaa meitä uskomaan, toivomaan ja rakastamaan. - - (VIEMES)

Kahteen saarnaan, Oulunsalon sanajumalanpalveluksessa ja Muhoksen messussa, oli loppuun liitetty *pääsiäistropari*, virsi 90 *Kristus nousi kuolleista*. Kiimingin sanajumalanpalveluksen saarnassa se oli puhuttuna kerran mukana.

Uskontunnustus ja virsi

Jumalanpalveluksen *uskontunnustuksena* annetaan messukaavassa ensimmäisenä vaihtoehtona *apostolinen uskontunnustus* ja toisena *Nikean uskontunnustus*. Myös virret 167 *Uskomme Jumalaan* tai 171 *Minä uskon Isään* tai Jumalanpalvelusten kirjassa annetut uskontunnustuslaulut ovat mahdollisia uskontunnustuksia. Muissa jumalanpalvelusordoissa Nikean uskontunnustusta ei mainita, mutta Jumalanpalveluksen opas suosittelee käytettäväksi sitä erityisesti messuissa.¹²⁴

Tutkimusaineiston uskontunnustuksista 16 oli apostolisia uskontunnustuksia ja yksi Nikean uskontunnustus, Vaasan messussa. Oulun ja Kuopion sanajumalanpalveluksissa saarnan jälkeen olikin *kasteen muistaminen*, johon apostolinen uskontunnustus sisältyi.

Uskontunnustuksen jälkeinen *virsi* (kohta 15) on sanajumalanpalveluskaavassa pysyvä osa, ja sen sijasta voi olla muuta musiikkia. Aineiston kymmenestä sanajumalanpalveluksesta kahdeksassa oli mukana virsi: 105 *Aurinkomme ylös nousi* (kolme kertaa), 96 *Kuoleman kahleet murtanut* (kaksi kertaa), 164 *On Kristus kirkon Herra* (yhden kerran), 88 *Lensi maahan enkeli* (yhden kerran) ja 745 *Pääsiäiseen herätä saan* (yhden kerran). Kasteen muistamisen sisältävissä jumalanpalveluksissa virttä ei ollut. Tämä saattaa johtua siitä, että kasteen muistamisen kohta oli pääsiäisyön messukaavoista, joissa tätä virttä ei ole.

Messukaavassa uskontunnustuksen jälkeinen virsi (kohta 17) on valinnainen osa, ja sen sijasta voi olla muuta musiikkia. Kallion ja Vaasan messuissa sekä Turun pääsiäisyön messussa virren tilalla oli musiikkia tai musiikkia ja laulua. Neljässä muussa messussa tämä ordon kohta oli jätetty pois.

¹²⁴ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 24–25; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 18.

6.4. Rukous

Sanajumalanpalveluksen *rukousosaan* kuuluvat *yhteinen esirukous* ja *Isä meidän* -rukous.

Käyn tässä luvussa läpi myös messujen esirukoukset, vaikka messukaavassa esirukous kuuluukin *sanaosaan* ennen ehtoollisosaa.

Yhteisen esirukouksen keskeisiä aiheita ovat Kirkkokäsikirjan mukaan:

- - rukous kristillisen kirkon ja seurakunnan sekä evankeliumin leviämisen puolesta, rukous esivallan, julkisen vallankäytön ja rauhan puolesta, rukous erilaisissa vaikeuksissa olevien puolesta sekä ajankohtaiset asiat. Rukouksen toteutuksessa tulee olla tilaa myös hiljaiselle rukoukselle.¹²⁵

Rukouksen valmistelu suositellaan tehtäväksi yhdessä seurakuntalaisten kanssa ja seurakuntalaisille on järjestettävä mahdollisuus tuoda esirukouspyyntöjä yhteiseen esirukoukseen.¹²⁶

Useissa tutkimusaineistoni jumalanpalvelusten esirukouksissa oli hyödynnetty seurakunnille lähetettyjä virikemateriaaleja joko suoraan, mukaellen ja myös useita lähteitä yhdistellen. Myös Kirkkokäsikirjan valmiita esirukouksia oli käytetty. Osassa esirukouksista mainittiin omalta seurakunnalta tulleet esirukoukset.

Vuoden 2020 seurakunnille lähetetystä pääsiäisen virikemateriaalista pääsiäispäivän messun *Esirukous 1: Jumala, salli tänään pääsiäisen rauhan*¹²⁷ oli mukaeltuna Haukiputaan ja Kuopion sanajumalanpalveluksissa sekä Vaasan messussa ja *Pääsiäisyön esirukous*¹²⁸ Turun pääsiäisyön messussa. *Rukouksia koronaepidemian aikana* – materiaalista¹²⁹ *Esirukousta*-rukousta oli mukaellen käyttänyt Oulunsalon sanajumalanpalvelus, *Esirukousta pääsiäispäivänä "Läpi lukkojenkin"* (1) oli käyttänyt Rovaniemen sanajumalanpalvelus, *Esirukousta Läpi lukkojenkin Herra Jeesus tulla voi* (2) olivat käyttäneet Muhoksen ja Vieremän messut sekä Oulun sanajumalanpalvelus. Muhoksen messussa esirukouksen jälkeen saman lähdemateriaalin *Pääsiäisen siunaus* luettiin vielä esirukouksen jälkeen. Osia *Esirukouksesta koronaepidemian aikana COVID-19 keskellä*¹³⁰ esiintyi Turun sanajumalanpalveluksessa ja Kallion messussa. Kiimingin sanajumalanpalveluksessa esirukouksena oli Kirkkokäsikirjan valmis esirukous numero 6¹³¹. Helsingin pääsiäisyön messun esirukouksessa oli osia viikkomessun kiitosrukouksesta ja pääsiäisyön messukaavojen esirukouksesta. Hailuodon sanajumalanpalveluksen esirukous vaikutti omin sanoin laaditulta, koska tallenteella liturgi näytti rukoilevan ilman paperia:

¹²⁵ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 12.

¹²⁶ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 19.

¹²⁷ Virikemateriaali 2020, 19–20.

¹²⁸ Virikemateriaali 2020, 17–18.

¹²⁹ Rukouksia koronaepidemian aikana 2020.

¹³⁰ Esirukous koronaepidemian aikana COVID-19 keskellä 2020.

Jumala, Taivaallinen Isämme. Kiitos, että olet luvannut kuulla rukouksemme. Kiitos, että sinulla on niihin vastaus. Tapahtukoon sinun tahtosi elämässämme kaikella tavalla. Rukoilemme lasten, lastenlasten, ystävien lasten, kaikkien lasten puolesta. Siunaa ja varjele heitä, anna heille hyvä kasvu, turvallisia aikuisia, jotka kuulevat heidän kysymyksensä ja kärsivällisesti heistä pitävät huolta. Rukoilemme nuorten puolesta, jotka etsivät omaa paikkaansa elämässä. Anna heillekin ympärille ihmisiä, jotka kuulevat ja ymmärtävät heitä. Rukoilemme aikuisten puolesta, jotka kantavat vastuutaan perheen parissa, työssä. Auta heitä, jotka uupuvat, väsyvät, kokevat puutteellisuutensa. Anna heille luottamusta siihen, että yhdessä me selvitään. Rukoilemme vanhojen puolesta, kun elämä kääntyy iltaan, voimat vähenevät, on sairautta, pelkoa, ahdistusta, yksinäisyyttä. Vahvista heitä. Lähetä enkelisi heidän luokseen. Rukoilemme päättäjien puolesta, että he tekevät viisaita, oikeudenmukaisia päätöksiä, että heillä on herkkyyttä, rohkeutta ja päättäväisyyttä tehdä oikeita hyviä ratkaisuja kaikissa maamme ja kansamme vaiheissa. Kiitos kauniista luonnosta ympärillämme, elämään heräävästä keväästä, kaikista hyvistä asioista ja lahjoista. Käännä katseemme niihin. Ja käännä katseemme tyhjään hautaan, elämän voittoon. Kiitos sanastasi, jossa on elämä. Anna uskoa ja toivoa ja rakkautta matkallemme. Suo kerran meidän päästä armoni varassa taivaan kotiin. Herramme ja Vapahtajamme Jeesuksen Kristuksen nimessä. (HAISJP)

Koronapandemia mainittiin lähes kaikissa esirukouksissa joko suoraan tai välillisesti. Koronan välillistä näkyvyyttä on vaikea analysoida, koska esirukoukseen yleensä kuuluu kärsivien ja sairaiden puolesta rukoileminen. Joissain juuri kevääksi 2020 toteutetuissa virikemateriaalien esirukouksissa koronaan viitataan suoraan:

Laupias Kristus, tule keskelle pandemiasta kärsivää maailmaasi. - - Rukoilemme niiden puolesta, jotka ovat saaneet tartunnan ja ovat sairaana. (Esirukous pääsiäispäivänä ”Läpi lukkojenkin” (1)¹³²

Tue kaikkia työntekijöitä ja yrittäjiä, jotka kärsivät toimeentulon menetyksistä karanteenien, toiminnan pysäyttämisen, suljettujen rajojen ja muiden rajoitusten takia.¹³³

Korona on liitetty esirukouksiin myös omin sanoin:

Tuomme eteesi kaikki huolestamme koronapandemiaa koskien. Ole lähellä jokaista, jonka elämässä on juuri nyt huolta, pelkoa, surua tai sairautta. (KUOSJP)

Tähän pääsiäiseen olemme valmistautuneet lukittujen ovien sisällä. Me tuomme eteesi koko sairastavan ja haavoittuvan maailman. - - Laupias Kristus, tule keskelle koronaviruspandemiasta kärsivää maailmaasi. (ROSJP)

Esirukousten yhteydessä ilmoitettiin myös mahdolliset kastetut, avioliiton solmivat ja kuolleet. Kallion messun esirukouksen alussa ilmoitettiin seurakuntaan kastettu uusi jäsen ja samaan aikaan avustaja kaatoi vettä kastemaljaan. Kasteen merkitys mainittiin vielä esirukouksessa:

Tänään kiitämme myös omasta kasteestamme, jossa meidät liitettiin Poikasi kuolemaan ja ylösnousemukseen. Anna meille voimaa turvata kasteen suureen lahjaan. (KALMES)

Isä meidän -rukous seuraa sanajumalanpalvelusordossa yhteistä esirukousta. Näin olikin tutkimusaineistossani, paitsi Rovaniemen sanajumalanpalveluksessa, joka toteutettiin

¹³¹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 225.

¹³² Rukouksia koronaepidemian aikana 2020.

¹³³ Esirukous koronaepidemian COVID-19 keskellä 2020.

messukaavalla, *Isä meidän* -rukous oli yhteistä esirukousta seuraavan virren jälkeen. *Isä meidän* -rukouksen sanamuodoissa ei ollut vaihtelua. Rukouksesta on olemassa myös ekumeeninen muoto, jota Kirkkokäsikirjan mukaan voidaan käyttää ekumeenisissa tilaisuuksissa¹³⁴.

6.5. Ehtoollinen

Messun *ehtoollisosa* sisältää seitsemän ordon osaa: *uhrivirsi* (kohta 19), *ehtoollisrukous* (kohta 20), *Isä meidän* (kohta 21), *Herran rauha* (kohta 22), *Jumalan Karitsa* (kohta 23), *ehtoollisen vietto* (kohta 24) ja *kiitosrukous* (kohta 25). Ordon osissa *Isä meidän*, *Herran rauha* ja *Jumalan Karitsa* ei ollut tutkimusaineistossani vaihtelua. *Jumalan Karitsa* -hymnistä on Kirkkokäsikirjassa vaihtoehtoja, joita suositellaan käytettäväksi muulloin kuin pääjumalanpalveluksessa¹³⁵. Herran rauha puuttui Iisalmen messun ordosta.

Kirkkokäsikirjan tai kirkkovuosikalenterin mukaisia valintoja ehtoollisosassa voi tehdä *uhrivirren*, *ehtoollisrukouksen* osien ja *kiitosrukouksen* kohdalla. Korona-aikaan sijoittuneiden kevään 2020 pääsiäisen messujen ehtoollisen vietto oli ehtoollisosan ehkä haasteellisin ja eniten vaihtelua mahdollistava ordon osa. Ehtoollisen vieton toteutus oli myös mielenkiintoinen tutkimuskohde, koska oli hyvin poikkeuksellista, että seurakunta ei ollut paikalla fyysisesti.

Uhrivirsi

Uhrivirren sijasta messuordon kohdassa 19 voisi olla kuorolaulua tai soitinmusiikkia. Aineistoni kaikissa messuissa tähän kohtaan oli valittu virsi. Seitsemän messun uhrivirret jakautuivat seuraavasti: 954 *Lahjoillasi meitä siunaat* (Muhos), 99 *Jeesus elää, Herrani!* (Kallio), 105 *Aurinkomme ylös nousi* (Vaasa), 101 *Oi nouse, aurinkomme* (Vieremä), 901 *Luoja, Isä, sinulle* (Iisalmi), 421 *Siion, kutsu kansat maan* (Turku) ja 88 *Lensi maahan enkeli* (Helsinki).

Kun kolehdin kerääminen on mahdollista, se tehdään uhrivirren aikana, kuten ehtoollispöydän kattaminenkin¹³⁶. Seurakuntien ohjeistuksessa ehtoollisen viettämisestä pääsiäisen aikaan muistutettiin erittäin tarkasta hygieniasta, joka saisi myös näkyä messussa¹³⁷. Turun pääsiäisyön messussa liturgin käsienpesu näytettiin uhrivirren aikana. Kuoriin oli asetettu pesuvati, saippuaa ja pyyhe, ja liturgi pesi huolellisesti kätensä ennen

¹³⁴ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 276.

¹³⁵ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 277–278.

¹³⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 27; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 21–22.

¹³⁷ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020.

ehtoollispöydän kattamista. Muhoksen messun liturgilla näkyi kertakäyttöhanskat kädessä ennen asetussanoja, samoin Vaasan messun liturgilla uhrivirren lopussa. Vieremän messun liturgi desinfioi kätensä ennen kutsusanoja. Vaikka muiden messujen tallenteista käsien pesua tai desinfiointia ei ollut havaittavissa, näin on kuitenkin voinut tapahtua, koska kameran suunta etenkin ehtoollisosassa oli usein alttaritaulussa, kirkkosalissa tai muusikoissa.

Ehtoollisrukous

Ehtoollisrukoukseen eli eukaristiseen rukoukseen messuordossa kuuluvat *vuorolaulu, prefaation alku ja päätös, Pyhä sekä rukous ja asetussanat*. Vuorolaulu, prefaation alku, Pyhä sekä asetussanat ovat muuttumattomia. Prefaation päätös vaihtuu kirkkovuoden mukaan.¹³⁸ Aineistossani Iisalmen ja Helsingin messuissa ehtoollisrukouksen vuorolaulu, prefaatio ja Pyhä oli jätetty pois. Muissa messuissa prefaation päätöksenä oli pääsiäisyön ja pääsiäispäivän prefaation päätös¹³⁹. Rukoukselle Kirkkokäsikirjassa on viisi vaihtoehtoa¹⁴⁰. Ensimmäinen vaihtoehto oli valittu Muhoksen ja Vaasan messuun, toinen Vieremän messuun, kolmas Turun pääsiäisyömessuun ja neljäs Kallion ja Helsingin messuihin. Iisalmen messussa rukous oli perhemessun kaavasta¹⁴¹.

Ehtoollisen vietto

Messuordossa *ehtoollisen vietto* sisältää *kutsun, aterian ja päätössanat*. Kutsusanat voidaan lausua Jumalanpalvelusten kirjan mukaan (kolme vaihtoehtoa) tai vapaasti. Aterian aikana voi olla virsi, muuta musiikkia tai hiljaisuus, ja ehtoollisen jakosanat on annettu Jumalanpalvelusten kirjassa, kuten myös päätössanojen vaihtoehdot, joita on kaksi.¹⁴²

Seurakunta ei voinut osallistua pääsiäisenä keväällä 2020 ehtoolliselle, ja siksi ehtoollisohjeistuksessa annettiin mahdollisuus lukea messussa ehtoollisen vieton aikana ns. *hengellisen osallistumisen rukous* ja näyttää se mahdollisesti myös tekstinä:

Herra Jeesus,
uskon, että olet läsnä sakramentissasi
ja tahtoisin ottaa sinut siinä vastaan kuin juhlavieraan.
Koska juuri nyt en voi, rukoilen sinua:
tule silti luokseni Vapahtajana,
syntien anteeksiantajana,
lohduttajana.
Tahdon seurata sinua, Jumalan Karitsa,
minne ikinä minut vietkin,

¹³⁸ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 28.

¹³⁹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 267.

¹⁴⁰ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 28–32.

¹⁴¹ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 70–71.

¹⁴² Kirkkokäsikirja I – II 2003, 34–35.

ja rakastaa sinua yli kaiken,
ja lähimmäistäni niin kuin itseäni.
Ole ylistetty, Herra Jeesus Kristus!
Aamen. (Rukouksen lähde: Timo Viitanen)¹⁴³

Seitsemästä messusta neljässä *hengellisen osallistumisen rukous* luettiin ehtoollisen vieton aikana: Vieremän messussa se luettiin ennen kutsua, samoin Iisalmen messussa hieman mukaeltuna. Vaasan messussa ja Turun pääsiäisyön messussa rukous luettiin aterian aikana. Muhoksen messussa rukousta ei luettu, mutta johdantosanoissa oli mainittu *hengellisen kommuunion* mahdollisuus lähetyksen katsojille.

Helsingin pääsiäisyön messussa ei luettu hengellisen osallistumisen rukousta, mutta liturgi sanoi ennen kutsua:

Emme nyt kaikki yhdessä pääse viettämään taivaan aterialla, alttarin sakramenttia. Mutta alttarikaide on puolikaaren muotoinen, toiselle näkymättömälle puolelle polvistuvat taivaan väki, kaikki pyhät, ja kaikki he, jotka kaipaavat alttarin äärelle, mutta eivät nyt tänne pääse. Me käymme viettämään ehtoollista. (HELMES)

Kutsun jälkeen hän jatkoi:

Jumalan armo ja rakkaus koskettaa sinua myös kotonasi. (HELMES)

Seurakuntien ehtoollisohjeistuksessa oli korostettu, että messusta ei saisi välittää kuvaa työntekijöiden tai pappien juhvana, ja täten kameran suunta pitäisi ehtoollisen kestäessä mieltä tarkkaan.¹⁴⁴ Ateriaosuutta eli ehtoollisen jakamista ja nauttimista ei näytetty ollenkaan Muhoksen, Vaasan ja Iisalmen messuissa. Muhoksen messussa kuva oli alttaritaulussa, ja aterian aikana laulettiin virsi 95 *Te kristityt, nyt juhlikaa*. Päätössanat kuuluivat taustalla kuvan ollessa edelleen alttaritaulussa. Vaasan messussa kuvattiin viimeistä ehtoollista esittävää taulua, ja aterian aikana oli soitinmusiikkia. Päätössanojen aikana kuva oli liturgiassa alttarilla. Iisalmen messussa kuva oli alttarissa ja alttaritaulussa, ja aterian aikana kuului musiikkia. Päätössanojen aikana kuva siirtyi liturgiaan alttarilla.

Kallion messussa aterian aikana oli musiikkia, ja kuva vaihteli esilaulajan, alttarikaiteen ja Jeesuksen ristin välillä. Ehtoollisen jakamista näytettiin vähän; turvavälit ehtoollisvierailta olivat hyvät, ja leipää jaettaessa ehtoollisvieras otti sen itse lautaselta. Vieremän messussa ehtoollisen vietto näkyi; todennäköisesti messua kuvasi vain yksi kamera, koska kuvakulma oli koko messun ajan sama. Liturgi asetti leivän ja viinin alttarikaiteelle, sanoi jakosanat ja ehtoollisvieraat tulivat aterialle yksitellen pitäen hyvät turvavälit. Aterian aikana laulettiin virsi 105 *Aurinkomme ylös nousi*. Turun pääsiäisyön messussa kuva oli välillä lähempänä

¹⁴³ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020

¹⁴⁴ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020.

pääkuoria sekä alttaria ja välillä kauempana. Liturgi asetteli ehtoollisleivät liinoille alttarikaiteelle reiluין turvavälein ja kaatoi viinin ehtoollispikareihin. Tämän jälkeen hän siirtyi alttarikaiteen oikeaan reunaan, ja ehtoollisvieraat saapuivat ehtoollispöytään. Liturgi sanoi jakosanat kauempaa yhteisesti kaikille, samoin päätössanat alttarikaiteen vierestä, minkä jälkeen hän vei ehtoollisaineet alttarille. Helsingin pääsiäisyön messussa aterian aikana kuului musiikkia, ja kuva vaihteli muusikosta ehtoollisen jakoon. Ehtoollisvieraat olivat selin, hyvin turvavälein aterialla. Päätössanat liturgi lausui alttarilta.

Kiitosrukous

Ehtoollisen *kiitosrukous*vaihtoehdot löytyvät Kirkkokäsikirjasta, ja rukouksena voidaan myös laulaa virsi.¹⁴⁵ Muhoksen messussa ja Turun pääsiäisyön messussa kiitosrukouksena oli pääsiäisen rukous numero 1. Kallion ja Vaasan messuissa sekä Helsingin pääsiäisyön messussa oli valittu pääsiäisen rukous numero 2. Vieremän messun kiitosrukous oli pääsiäisajan rukous, ja Iisalmen messussa kiitosrukousta ei ollut.

6.6. Päätös

Sekä sanajumalanpalveluksen että messun *päätösosaan* kuuluvat *ylistys* tai *ylistysvirsi* (kohta 18 tai 26), *siunaus* (kohta 19 tai 27), *lähettäminen* ja *päätösmusiikki* (kohta 20 tai 28). Tutkimusaineiston kahdessa messussa, Muhoksella ja Vieremällä, oli ylistys, ja kaikissa muissa jumalanpalveluksissa ylistysvirsi, jotka jakaantuivat seuraavasti: virsi 92 *On Kristus noussut kuolleista* (4 kertaa), 85 *Nyt ylistämme Jumalaa* (2 kertaa), 942 *Aurinko tanssii, halleluja!* (2 kertaa) ja 339 *Halleluja, kiitos Herran* (2 kertaa). Yhden kerran esiintyivät virret 84, 95, 96, 104 ja 745.

Siunauksena oli 16 jumalanpalveluksessa *Herran siunaus* ja Turun pääsiäisyön messussa pääsiäisyön messukaavojen mukainen siunaus¹⁴⁶. Lähettäminen oli 12 jumalanpalveluksessa. Päätösmusiikkina oli 13 jumalanpalveluksessa soitinmusiikkia ja neljässä virsi (84, 88, 90 ja 105). Vaikka Kirkkokäsikirjan messu- ja sanajumalanpalveluskaavoissa päätösmusiikki on valinnainen, sitä ei ollut jätetty yhdestäkään tutkimusaineiston ordosta pois. Kaavoissa lähettäminen on ennen päätösmusiikkia, mutta yhdeksässä jumalanpalveluksessa lähettäminen oli vasta päätösmusiikin jälkeen. Jumalanpalveluksen opas ohjeistaakin lausumaan lähettämisen vasta päätösmusiikin jälkeen, mikäli seurakunta kuuntelee musiikin paikoillaan. Tosin jumalanpalveluksessa läsnä olevaa seurakuntaa ei nyt ollut paikalla. Lähettäminen oli jätetty pois viidestä jumalanpalveluksesta.

¹⁴⁵ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 35; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 31.

¹⁴⁶ Kirkkokäsikirja I – II 2003, 166.

7. Pääsiäisordojen jumalanpalvelusteologia

7.1. *Ordon pysyvyys ja joustavuus*

Pääsiäisenä 2020 ordon rakenne Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksissa noudatti useimmiten kohta kohdalta Kirkkokäsikirjan jumalanpalveluskaavoja. Ordon pysyvät osat olivat pääosin mukana; valinnaisten osien mukanaolossa ja poisjättämisessä oli enemmän vaihtelua. Se kertoo jumalanpalvelusten transkulttuurisuudesta, pysyvyydestä ja kaavan tunnistettavuudesta ajasta tai paikasta riippumatta¹⁴⁷. Ordon pöytärakenteen – johdanto, sana, rukous tai ehtoollinen ja päätös – on ajateltu pohjautuvan kristittyjen varhaisiin kokoontumisiin¹⁴⁸. Jumalanpalvelukset ovat aikojen kuluessa muuttaneet muotoaan, mutta perusrakenne on säilynyt¹⁴⁹. Lathropin mukaan jumalanpalveluksen ydinrakenne on kokoontuminen sanan ja sakramenttien ääreen, koska näillä perusosilla on lähtökohta Raamatun kirjoituksissa ja Kristuksen omassa toiminnassa. Osat linkittyvät toisiinsa ja toimivat rinnakkain. Lathropin mukaan jumalanpalveluksessa on teologisesti kyse Jumalan toiminnasta: Jumala puhuu sanan kautta ja Kristus on läsnä sakramenteissa.¹⁵⁰

Pääsiäisordot eivät kuitenkaan olleet keskenään samanlaisia; niiden välillä oli selkeää vaihtelua. Jumalanpalvelukset jakautuivat ensinnäkin sanajumalanpalveluksiin ja messuihin, ja tämän ryhmittelyn sisällä ordoissa oli sekä rakenteellisia että sisällöllisiä eroja. Niissä oli mukana esimerkiksi pääsiäisylistyksiä tai kasteen muistamisia, ja joidenkin messukaavojen rakentumisissa on havaittavissa eri Kirkkokäsikirjan kaavojen yhdistelemisiä, kuitenkin säilyttäen ordon rakenteen pääosien järjestys.

Oulun ja Kuopion jumalanpalveluksissa kasteen muistaminen oli yhdistetty pääsiäisyön messun kaavasta sanajumalanpalveluskaavaan ja Turun pääsiäisyön messussa oli käytetty sekä pääsiäisyön messukaavaa että messukaavaa. Iisalmen jumalanpalvelus noudatteli muutoin messukaavaa, mutta ehtoollisosa oli viikkomessun ehtoollisosan mukainen. Helsingin pääsiäisyön messussa oli aineksia pääsiäisyön messukaavasta sekä viikkomessun kaavasta sen sana- ja ehtoollisosassa.

Jumalanpalveluksissa oli myös sovellettu kaavojen rakenteisiin upotettuja sisällöllisiä mahdollisuuksia, kuten pääsiäisylistyksen sisällyttäminen ripin tilalle Haukiputaan jumalanpalveluksessa, pääsiäisylistykset Turun ja Helsingin pääsiäisyön messuissa, pääsiäiskuvaelman käyttö Tuiran jumalanpalveluksen sanaosassa sekä pääsiäissiunaus

¹⁴⁷ The Nairobi Statement 2014, 139.

¹⁴⁸ Lathrop 2017, 113.

¹⁴⁹ Hulmi 2019, 67–68.

¹⁵⁰ Lathrop 2005, 13; 18–19; 20–24; 29–34.

esirukouksen jatkona Muhoksen messussa. Nämä valinnat voisi määritellä kirkkovuoteen liittyväksi kontekstuaaliseksi ordon käytöksi, jolloin on luultavasti haluttu valita kristittyjen suuren juhlapyhän, pääsiäisen, sanomaa korostavia sisältöjä jumalanpalvelukseen. Korona-aikana pääsiäisen ilosanoman ja pimeyden jälkeisen valon korostamisen voidaan ajatella tuovan toivon sanomaa poikkeusolojen epävarmuuden keskelle.

Jumalanpalveluselämä on sekä yhtenäistä että vaihtelevaa. Yhtenäisyys tuo turvallisuuden ja yhteenkuuluvuuden merkitystä, mutta samalla on mahdollisuus kontekstuaaliseen ja monimuotoiseen jumalanpalveluksen toteutukseen.¹⁵¹ Vaikka Jumalanpalveluksen oppaan mukaan jumalanpalvelukset toimitetaan Kirkkokäsikirjan mukaan, opas kehottaa käyttämään käsikirjan sisältämiä mahdollisuuksia ennakkoluulottomasti, ja Kirkkokäsikirjan mukaan juhlapäivinä on mahdollista myös soveltaa muita käsikirjan jumalanpalveluskaavoja.¹⁵² Lathropin mukaan jumalanpalveluksen perusrakenteen pysyessä vakiintuneena sen eri osien toteutuksen ja muiden riittien ei tarvitse olla kaikkialla samanlaisia, kunhan ne tukevat kokoontumista sanan ja sakramenttien ääreen. Ordoa voidaan näin pitää kontekstuaalisena kehyksenä tai työkaluna.¹⁵³ Lathropin mukaan ordon vahvuus katoaa, jos kokoontumisten ei sallita olevan jatkuvassa uudistuksessa¹⁵⁴.

Jumalanpalveluksen muoto ja sisältö ovat sidoksissa toisiinsa. Sisältö toimii määrittäjänä muodolle, joka mukautuu sisältöön. Jumalanpalvelusteologian tehtävä Kotilan mukaan on sisällön selvittäminen.¹⁵⁵ Raamatun merkitys kristillisessä liturgiassa on Lathropin mukaan nähtävissä sekä liturgian muodossa että sen sisällössä. Jumalanpalveluksen ordon perusrakenteelle – kokoontuminen, sana, ateriat ja lähettäminen – on löydettävissä sekä kristilliseen traditioon että Raamattuun perustuvia lähteitä. Ordolla ei Lathropin mukaan ole merkitystä, jos sen sisältöä ei ajatella raamatullisena. Kokoontumisia, puheiden pitämistä ja yhdessä syömistä voi tapahtua ilman liturgistakin merkitystä. Kun jumalanpalveluksen rakenne ja sisältö perustuvat Raamattuun, toteutuu jumalanpalvelusteologian Kristus-keskeisyys: Kristus kohdataan sanassa ja sakramenteissa.¹⁵⁶ Myös Jumalanpalveluksen oppaan mukaan Raamattu ja jumalanpalvelus ovat toisensa läpäiseviä, ja liturgiassa käytettävä kieli pohjautuu Raamatun kieleen.¹⁵⁷

¹⁵¹ Jolkkonen 2009, 198; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, viii.

¹⁵² Kirkkokäsikirja I – II 2003, 12; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, viii.

¹⁵³ Lathrop 2005, 19–20; 35; 2014, 381–382.

¹⁵⁴ Lathrop 2017, 109.

¹⁵⁵ Kotila 2004, 16.

¹⁵⁶ Lathrop 2005, 27–31; 2017, 99; 109.

¹⁵⁷ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 90.

Pääsiäisen 2020 jumalanpalvelusten ordojen rakenteissa korostui sanaosuuden vahvuus, mikä vaikutti myös jumalanpalvelusten sisältöihin. Kaikissa sanajumalanpalveluksissa oli mukana sekä pysyvät että valinnaiset Raamatun lukukappaleet, eli Vanhan testamentin teksti, joka on valinnainen osa, epistolateksti ja evankeliumi. Tuiran perhejumalanpalveluksessa oli perhemessun mukaisesti kaksi lukukappaletta. Kun ehtoollista ei vietetty, sanaosuutta ehkä haluttiin korostaa. Jumalanpalveluksen opas kehottaakin sanajumalanpalveluksissa keskittymään sanaan ja rukoukseen Raamatun lukemisen, saarnan ja musiikin laajemmalla toteutuksella¹⁵⁸. Messuordoissa kaikki lukukappaleet ovat pysyviä osia, paitsi viikkomessun kaava voidaan toteuttaa yhdellä lukukappaleella. Tutkimusaineiston messuissa oli mukana kaikki lukukappaleet, paitsi Helsingin pääsiäisyön messun sanaosa näytti noudattavan viikkomessun kaavaa.

Sanaisuus jumalanpalvelusordossa on Lathropin mukaan yksi ordon oleellisimpia ja luovuttamattomia osia.¹⁵⁹ Hän perustelee koko sanaosuuden tärkeyttä Raamatun tekstien merkityksellä, koska niiden kautta voi oppia tuntemaan Jumalan armon Kristuksessa, luottamaan siihen elämässä sekä ottamaan huomioon maailman hädän. Perustellessaan Raamatun tekstien merkitystä Lathrop viittaa Raamattuun: ”So faith comes from what is heard, and what is heard comes through the word of Christ” (Room. 10:17)¹⁶⁰. Sanaosuuden keskiössä ovat Raamatun tekstien lukeminen ja saarna, jotka johdattavat yhteiseen esirukoukseen. Päivän rukouksella, psalmilla ja virsillä on myös yhteys teksteihin.¹⁶¹

Hulmin mukaan jumalanpalveluksessa tapahtuu monisäikeistä kohtaamisen teologiaa: ihminen kohtaa itsensä, ihmiset kohtaavat toisensa, ihminen ja Jumala kohtaavat ja Raamatun maailma kohtaa tämän maailman. Ihminen kohtaa Jumalan esimerkiksi rukouksessa ja ehtoollisella, mutta myös Raamatun lukukappaleiden lukemisen yhteydessä. Lukukappaleet välittävät seurakunnalle viestiä Raamatusta, jota sanaosassa luetaan ääneen. Näin Jumala lähestyy seurakuntaa, joka vastaa sanan lukemiseen laululla, musiikilla tai hiljaisella mietiskelyllä. Tämä on Jumalan ja ihmisen dialogia.¹⁶² Leinosen ja Niemelän tutkimuksen mukaan jumalanpalveluksissa kävijöistä useampi kuin kymmenes odotti jumalanpalvelukselta yhteyttä Jumalaan ja Jumalan sanan kuulemista. Yhtä moni odotti ehtoollista.¹⁶³ Sanaosuuden vahvuus aineiston jumalanpalveluksissa vastaa näin ollen myös seurakuntalaisten odotuksia.

¹⁵⁸ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 35.

¹⁵⁹ Lathrop 2005, 37–45.

¹⁶⁰ Room. 10:17: Usko syntyy kuulemisesta, mutta kuulemisen synnyttää Kristuksen sana.

¹⁶¹ Lathrop 2005, 38–39; 43–45.

¹⁶² Hulmi 2019, 20–21; 72.

¹⁶³ Leinonen & Niemelä 2012, 12–13.

Ordon osien mukaan ottaminen tai poisjättäminen – ordon lyhentäminen - on valinta, jolla on merkitystä myös ordon sisällölle. Poisjättäminen koski lähinnä valinnaisia osia, joista evankeliumin jälkeinen virsi ennen saarnaa oli jätetty pois kaikista aineiston jumalanpalveluksista. Jumalanpalveluksen opas tosin suosittelee aloittamaan saarnan heti evankeliumin lukemisen jälkeen, jotta evankeliumin yhteys saarnaan korostuisi. Virren tai musiikin tarkoituksena on kuitenkin Pyhän Hengen lahjan pyytäminen sanan kuulemiseen.¹⁶⁴ Virsiä ja musiikkia käytettiin tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa muuten monipuolisesti. Koko aineistossa käytettiin 30 eri virttä, monessa jumalanpalveluksessa oli kanttorin lisäksi myös muita muusikoita soittamassa ja laulamassa. Virsien lisäksi jumalanpalveluksissa kuultiin muitakin sävellyksiä. Jo reformaation aikana virsilaulun merkitystä vahvistettiin; niiden tehtävä oli Jumalan sanan julistaminen laulun avulla ja seurakunnan osallistaminen liturgiaan¹⁶⁵. Virret ovat rukousta ja perustuvat Raamatun sanaan ja tulkintaan; niillä on sekä henkilökohtainen että yhteisöllinen ulottuvuus¹⁶⁶. Korona-ajan jumalanpalveluksissa virret ovat mahdollistaneet seurakunnan osallistumisen liturgiaan. Virsien numerot olivat pääasiaisen 2020 jumalanpalveluksissa hyvin näkyvissä, kuten myös virsien sanat näytöllä esimerkiksi Helsingin, Kallion ja Vaasan messuissa. Virsien sanojen ja yhteen ääneen luettavien tekstien näkyminen katsojalle mahdollistaa yhteisöllisyyttä jumalanpalveluksessa.

Toinen aineiston jumalanpalveluksista usein pois jätetty valinnainen ordon osa oli yhteisen ripin synninpäästön jälkeinen kiitosrukous, joka oli mukana vain neljässä jumalanpalveluksessa. Kiitosrukouksen tarkoituksena on avata ripille merkitys kutsuna uudistuneeseen elämään¹⁶⁷, ja se suositellaan lausuttavaksi yhteen ääneen kuten synnintunnustuskina. Kiitosrukouksen mukanaolo ordossa lisäisi seurakunnan osallisuutta, johon myös verkkojumalanpalveluksissa tulisi pyrkiä¹⁶⁸. Vai onko juuri seurakunnan poissaolo vaikuttanut kiitosrukouksen pois jättämiseen? Ordon lyhentäminen sen osia pois jättämällä saattaa tuoda jumalanpalvelukseen myös jumalanpalveluksen nopean toimittamisen ja kiireen tunteen, joka Leinosen ja Niemelän tutkimuksessa oli seurakuntalaisten kokemuksissa hiljentymisen ja siunatuksi tulemisen este.¹⁶⁹ Toisaalta kiireen tuntu voi tulla myös koko ordon mukaanotosta, mikäli hiljaisuudelle ei jätetä tilaa.

Koronapandemian aikainen ehtoollisen vietto oli poikkeuksellinen seurakunnan poissaolon vuoksi. Kahden messun ehtoollisrukousta oli karsittu vastaamaan viikkomessun

¹⁶⁴ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 16.

¹⁶⁵ Jolkkonen 2001b, 237.

¹⁶⁶ Rusama 2009, 112.

¹⁶⁷ Kotila 2004, 183.

¹⁶⁸ Virikemateriaali 2020, 3.

kaavaa. Jumalanpalveluksen oppaan mukaan messussa ehtoollisrukousta ei voi jättää pois ja sitä ei voi muokata¹⁷⁰, mutta viikkomessun ehtoollisosassa on kuitenkin keskeiset ehtoollisjumalanpalveluksen osat mukana pelkistetyksi¹⁷¹. Luterilaisen teologian mukaan ehtoollisen vietosta ei saa koskaan jättää pois asetussanoja, koska ne ovat sakramentin toteutuksen kannalta oleelliset¹⁷². Asetussanat olivatkin mukana kaikissa aineiston messuissa. Yksittäiset ordon osat saavat merkityksensä Lathropin mukaan niiden sijoittumisesta liturgian toimintaan tai ne syventävät liturgisen hetken raamatullista tulkintaa, kuten esimerkiksi Ehtoollisrukouksen *vuorolaulu* (Sursum Corda) ja *Pyhä* (Sanctus), joiden sisällöt avaavat jotain Pyhän ehtoollisen paradoksaalisesta mysteeristä.¹⁷³

Mitkä sitten ovat jumalanpalvelusordon pysyvät tai välttämättömät osat?

Jumalanpalveluksen keskeiset – eivät ainoat – osat Lathropin mukaan ovat sana ja ateria: seurakunta kokoontuu, mahdollisesti kasteen tai kasteen muistamisen kautta, kuuntelemaan sanaa ja saarnaa sekä rukoilemaan, kiittämään ja ottamaan vastaan ehtoollisen ja lähtemään lähetytinä maailmaan. Osien järjestykselläkin on merkityksensä, koska ne johdattavat jumalanpalveluksen kulkua siten, että seuraava osa pohjautuu edelliseen.¹⁷⁴ Lathrop kehottaa tarkkailemaan, miten Raamattu on liturgiassa mukana; uskollinen ordon käyttö sisältää myös Raamatun käytön. Lathropin mukaan usein yhdistämme ordon raamatulliset osat nimenomaan vain jumalanpalveluksen päivän teksteihin, vaikka itse asiassa muutkin osat sisältävät raamatullisia kielikuvia ja merkityksiä.¹⁷⁵

7.2. Sakramentit ordon osana

Pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa evankelis-luterilaisen kirkon molemmat sakramentit, kaste ja ehtoollinen, olivat mukana ordon rakenteissa, sisällöissä ja liturgian symboliikassa. Oulun ja Kuopion sanajumalanpalveluksissa oli mukana kasteen muistaminen ordon osana. Kirkkojen maailmanneuvoston asiakirjassa *Baptism, Eucharist and Ministry* todetaan, että kaste olisi hyvä toimittaa jumalanpalveluksessa, koska se muistuttaisi seurakuntalaisia heidän omasta kasteestaan. Kasteen toimitus sopii myös hyvin suuriin juhlapyhiin, kuten pääsiäiseen, ja varhaisessa kirkossa kasteita järjestettiin esimerkiksi pääsiäisenä, loppiaisena tai helluntaina.¹⁷⁶ Kirkkokäsikirjassa kasteen muistaminen sisältyykin pääsiäisyön

¹⁶⁹ Leinonen & Niemelä 2012, 16.

¹⁷⁰ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 25.

¹⁷¹ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 37.

¹⁷² Gassmann & Hendrix 2005, 147.

¹⁷³ Lathrop 2017, 121–122.

¹⁷⁴ Lathrop 2005, 53–54; 67–69; 76–77.

¹⁷⁵ Lathrop 2017, 115; 118.

¹⁷⁶ Baptism, Eucharist and Ministry 1982, 7, Kaste, ehtoollinen ja virka 1983, 20; Pääsiäisen pyhät.

messukaavaan. Lathropin mukaan kaste tai kasteen muistaminen voisi olla mukana jumalanpalveluksessa joka sunnuntai muistuttamassa Jumalan armosta¹⁷⁷.

Kuopion ja Oulun jumalanpalveluksissa kasteen muistaminen toteutettiin tuomalla kasteen symboli, vesi, näkyvästi ja kuuluvasti esille. Oulun jumalanpalveluksessa kasteveettä valutettiin kädellä ja Kuopion jumalanpalveluksessa ehtoollispikarilla kasteen muistamisen sanojen yhteydessä. Ehtoollispikarin käyttö kasteen muistamisen yhteydessä yhdistää symbolisesti kirkon kaksi sakramenttia.

Vesi kasteen symbolina oli mukana myös Kallion messun esirukouksessa, jonka aikana kastemaljaan kaadettiin vettä. Kastemalja oli näkyvästi esillä Vieremän messussa ja Oulujoen sekä Rovaniemen jumalanpalveluksissa. Kasteen symboleista tärkein on vesi, jolla on vahvoja vastakkaisia merkityksiä: se voi olla elämän lähde ja virkistäjä, mutta myös tuhon aiheuttaja¹⁷⁸. Jumalan sanaan liitettynä tavallisesta vedestä tulee pelastavaa kasteveettä¹⁷⁹. Valkoinen vaate ja kynttilä ovat myös kasteen symboleja¹⁸⁰, kuten myös messun toimittajien valkoiset albat¹⁸¹.

Kaste oli osana yhteisen ripin neljässä synnintunnustuksessa, Vieremän, Iisalmen, Tuuran ja Kuopion jumalanpalveluksissa, joissa käytettiin synnintunnustusta numero 704:

Taivaallinen Isä. Sain kasteen sinun lapseksesi. Sinä siirsit minut pimeydestä valoon, kadotuksen alta taivaan perilliseksi. En ole kuitenkaan elänyt niin kuin lapsellesi sopii. En ole kuunnellut ääntäsi enkä totellut tahtoasi. Jumala, armahda minua Poikasi Jeesuksen Kristuksen tähden. Pese minut puhtaaksi ja anna kaikki syntini anteeksi.¹⁸²

Muhoksen ja Rovaniemen päivän rukouksessa viitattiin kasteeseen, kuten myös Oulun, Kuopion ja Vieremän saarnoissa sekä Oulun johdantosanoissa. Esirukouksen yhteydessä seurakuntaan kastettujen ilmoittaminen, heidän puolestaan rukoileminen ja omasta kasteesta kiittäminen sunnuntain jumalanpalveluksessa pitävät kasteen muistamisen esillä jumalanpalveluksissa. Tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa, joiden esirukouksiin sisältyi kastetuista ilmoittaminen ja omasta kasteesta kiittäminen, kaste oli täten osana ordon sisältöä. Haukiputaalla, Kiimingissä ja Iisalmessa kastettujen nimet kiinnitettiin kastepuuhun, ja Muhoksen messussa kastetun kynttilä kynttelikköön kastemaljan vieressä. Kuopion messussa kasteen muistaminen liitettiin esirukouksen aikana myös vainajien muistamiseen: vainajien muistoksi sytytettiin valkoiset kynttilät kastemaljan ympärille. Lathropin mukaan kastetta voi

¹⁷⁷ Lathrop 2005, 57–59.

¹⁷⁸ Stauffer 2018, 64.

¹⁷⁹ Katekismus 2000, 84.

¹⁸⁰ Stauffer 2018, 64–65.

¹⁸¹ Laulaja 2003, 215.

¹⁸² Kirkkokäsikirja I – II 2003, 200.

muistaa myös hautajaisissa kasteen symboleilla, jolloin pidetään esillä lupaus elämästä kuoleman keskellä¹⁸³.

Kasteita toimitetaan eri puolilla maailmaa jumalanpalvelusten yhteydessä¹⁸⁴; niitä ei pidetä yksityisinä vaan yhteisöllisinä tapahtumina¹⁸⁵. Pääsiäisen messussa on monessa maassa kasteen mahdollisuus. Suomen kontekstissa tämä yhteisöllinen tapa ei ole yleistynyt, vaikka erityisiä kastepäiviä onkin järjestetty.¹⁸⁶ Kasteen näkyvyys messussa ja symbolien käyttö olivat Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Kaste ja kummius -hankkeen työstettäviä teemoja¹⁸⁷. Kasteesta kiittäminen kastevettä pirsrottamalla voi myös joissakin kirkkoissa korvata yhteisen ripin, kuten Pohjois-Amerikan luterilaisten kirkkojen (ELCA) jumalanpalvelusten kirjan kaavavaihtoehtoissa¹⁸⁸.

Luterilaisen teologian mukaan kasteen perustana on Kristuksen tuleminen ihmiseksi, kuolema ja ylösnousemus. Kaste on lahja, johon sisältyy uskolla vastaan otettu lupaus syntien anteeksisaamisesta¹⁸⁹ ja jossa tapahtuu yhdistyminen Kristukseen, hänen kuolemaansa ja ylösnousemukseen¹⁹⁰. Sillä on elinikäinen merkitys, ja sakramenttia kehoitetaan arvostamaan ja kunnioittamaan¹⁹¹. Kasteen ekumeenisuus ilmenee kastetun liittämässä maailmanlaajuiseen yhteisöön Kristuksen kirkossa¹⁹².

Evankelis-luterilaisen kirkon kahdella sakramentilla, kasteella ja eukaristialla eli ehtoollisella, on useita yhteyksiä toisiinsa. Kirkollisen yhteyden mukaan kaste muodostaa kirkon ja eukaristia ruokkii ja pitää sitä yllä. Pelastusopillinen yhteys tulee kasteen tuomasta ja eukaristian uudistamasta anteeksiannon lahjasta. Pääsiäiseen liittyvä yhteys ilmenee kasteessa Kristuksen hautaamiseen ja ylösnousemukseen liittymisellä ja eukaristiassa näiden tapahtumien muistelussa.¹⁹³

Kaste on usein jumalanpalveluksen ordon määrittelyissä mukana osana kokoontumista: ensin on kokoontuminen kasteen tai sen muistamisen kautta, sitten sana ja rukous, ateriala ja lähettäminen. Lathrop nimittää tätä ekumeeniseksi ordoksi.¹⁹⁴ Neliosaisesta ordosta,

¹⁸³ Lathrop 2005, 59.

¹⁸⁴ Hulmi 2019, 206.

¹⁸⁵ Stauffer 2018, 63.

¹⁸⁶ Hulmi 2019, 207–208.

¹⁸⁷ Kaste ja kummius -hanke, 20.

¹⁸⁸ Hulmi 2019, 208.

¹⁸⁹ Laulaja 2003, 214; Gassmann & Hendrix 2005, 120.

¹⁹⁰ Huovinen 2001, 264. Katekismus 2000, 88–89.

¹⁹¹ Gassmann & Hendrix 2005, 124–125.

¹⁹² Gassmann & Hendrix 2005, 124–125.

¹⁹³ Stauffer 2018, 64.

¹⁹⁴ Chupungco 2018, 247–250; Lathrop 2018, 265.

kokoontuminen-sana-ateria-lähetäminen, on käytetty myös nimitystä eukaristinen ordo, jonka keskeiset osat ovat sana ja ateria.¹⁹⁵

Pääsiäisenä 2020 sanajumalanpalvelusten lisäksi vietettiin myös messuja, vaikka niiden osuus Kallatsan ja Mikkolan tutkimuksen mukaan olikin vähäinen verrattuna edellisvuoden pääsiäiseen ja vaihteli jonkin verran hiippakunnittain¹⁹⁶. Pyrkimys messun toteuttamiseen poikkeusoloissa voidaan nähdä ehtoollisen merkityksellisyytenä jumalanpalveluksessa ja erityisesti pääsiäisenä, koska piispojen ohjeistuksen mukaan muutoin korona-ajan jumalanpalvelukset toteutettiin sanajumalanpalveluksina¹⁹⁷.

Katekismuksen mukaan ehtoollinen vahvistaa kasteessa alkanutta hengellistä elämää, ja ehtoollisella seurakunta kokoontuu yhdessä alttarin ääreen.¹⁹⁸ Ehtoollinen vahvistaa kristityn uskoa ja toivoa, syntien anteeksiantoa ja yhteyttä sekä Kristukseen että seurakuntaan. Ehtoollisen merkitys ei lopu vain messuun, vaan Kristuksen esimerkki kannustaa myös lähimmäisen rakkauteen.¹⁹⁹ Luther korosti myös ehtoollisen useasti nauttimisen tarvetta²⁰⁰.

Tutkimusaineiston messut jakautuivat pääsiäisaamun ja pääsiäisyön messuihin, joiden ehtoollisosien rakenteissa – ja näin ollen myös sisällöissä – oli jonkin verran eroja. Viidessä messussa oli mukana kaikki messukaavan mukaiset ehtoollisen rakenteelliset osat uhrivirrestä kiitosrukoukseen (kohdat 19 – 23). Helsingin pääsiäisyön messun ehtoollisosasta oli jätetty pois vuorolaulu, prefaatio ja Pyhä, ja Iisalmen messusta vuorolaulu, prefaatio, Pyhä, Herran rauha ja kiitosrukous.

Eukaristinen rukous eli ehtoollisrukous ei ole aina ollut nykyisen Kirkkokäsikirjan messukaavan mukainen luterilaisen messun historiassa. Se oli olennainen osa varhaisessa kirkossa ehtoollisen vietossa. Idän kirkoissa eukaristinen rukous säilyi, mutta lännen jumalanpalvelusperinteessä siitä jäi osia pois ja sen merkitys hämärtyi. Siksi jumalanpalvelusuudistuksissa 1900-luvun lopulla eukaristisen rukouksen merkityksestä keskusteltiin maailmanlaajuisesti, ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon käsikirjauudistuksissa siitä muodostui tärkeä ekumeeninen ja teologinen kysymys. Nykyiseen Kirkkokäsikirjaan tuli varhaisen kirkon perinnöstä nousevia ehtoollisrukouksia.²⁰¹

Tutkimusaineiston kaikissa messuissa asetussanat olivat mukana. Aivan varhaisen kirkon ehtoollisrukouksesta ne puuttuivat. Asetussanojen yhdistämisestä ehtoollisrukoukseen

¹⁹⁵ Chupungco 2018, 251 – 253; Stauffer 2018, 60–61.

¹⁹⁶ Kallatsa & Mikkola 2020b, 2; 6; 10.

¹⁹⁷ Piispojen ohje 16.3.2020.

¹⁹⁸ Katekismus 2000, 90; 92.

¹⁹⁹ Pihkala 2003, 232; McGrath 2012, 578; 583.

²⁰⁰ Gassmann & Hendrix 2005, 137.

²⁰¹ Sariola 2001, 86–87.

on kirjoitettu Apostolisessa traditiossa 200- tai 300-luvulla, ja reformaation aikaan ne taas nostettiin esimerkiksi Lutherin *Deutsche Messen* rakenteessa keskeiselle paikalle.²⁰² Luther korosti Kristuksen asetussanojen merkitystä asetuksena, käskynä ja lupauksena. Ne tekevät leivästä ja viinistä jumalanpalveluksessa sakramentin ja korostavat sakramentin lahjaluonnetta: ihminen ei nouse kohti Jumalaa, vaan Jumala lähestyy ihmistä. Asetussanoja ei luterilaisen teologian mukaan saa jättää pois ehtoollisenvieton yhteydestä.²⁰³

Tutkimusaineiston messujen ehtoollisosien vaihtelujen voidaan ajatella tuovan erilaisia jumalanpalveluteologisia merkityksiä. Messuordon ehtoollisosan noudattaminen messukaavan mukaan tuo sakramentille pysyvyyden, tuttuuden, transkulttuurisuuden ja pääsiäisen suuren juhlan merkitystä. Olisiko valinnoilla ehtoollisrukouksen osien poisjättämisestä mahdollisesti yhteys poikkeusoloihin? Onko haluttu lyhentää ehtoollisosaa, kun seurakunta ei ole voinut olla fyysisesti paikalla? Tai onko ordon tarkalla noudattamisella yhteys siihen, jääkö jumalanpalvelus elämään tallenteena vai onko se kertaluontoinen?

Sariolan mukaan alttari on muistuttamassa Kristuksen sovitustyöstä myös silloin, kun ehtoollista ei vietetä²⁰⁴. Kun jumalanpalvelus vietetään sanajumalanpalveluksena ilman ehtoollista tai messu vietetään ilman seurakuntaa, striimaamisen keinoja voidaan käyttää kuvaamalla alttaria tai muita sakramentin symboleja. Osassa tutkimusaineiston jumalanpalveluksista kuva viiptyikin alttarissa, ehtoollisaiheissa tauluissa tai ehtoollisvälineissä.

7.3. Ekumeenisia ja kontekstuaalisia valintoja

Tutkimusaineiston pääsiäisordoissa on paljon ekumeenisuutta ja kontekstuaalisuutta. Jotkut aineistosta nousseet ordon sisällöt, kuten *pääsiäistropari* ja *hengellisen osallisuuden rukous* ehtoollisen aikana, ovat molemmat merkitykseltään sekä ekumeenisia että kontekstuaalisia.

Ekumenia tarkoittaa kristillisten kirkkojen keskinäiseen yhteyteen ja näkyvään ykseyteen pyrkimistä. Laajemmin se voidaan käsittää myös muiden uskontojen kohtaamiseksi. Ekumenian raamatulliset juuret ovat Jeesuksen rukouksessa omiensa ykseyden puolesta (Joh. 17:21)²⁰⁵; myös kolmiyhteisen Jumalan ja Kristuksen kirkon ykseyteen viitataan haettaessa ekumenian lähdettä Raamatusta.²⁰⁶ Kristillisen kirkon historiassa

²⁰² Hulmi 2019, 41; 46; 55.

²⁰³ Gassmann & Hendrix 2005, 137; 146–147.

²⁰⁴ Sariola 2001, 85.

²⁰⁵ ”Minä rukoulen, että he kaikki olisivat yhtä, niin kuin sinä, Isä, olet minussa ja minä sinussa. Niin tulee heidänkin olla yhtä meidän kanssamme, jotta maailma uskoisi sinun lähettäneen minut.” (Joh.17:21)

²⁰⁶ Karttunen, Tomi 2017, 236.

ekumeeninen liike sai alkunsa kuitenkin vasta 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa²⁰⁷.

Katolisesta kirkosta 1900-luvun alussa alkunsa saanut liturginen uudistusliike painotti liturgian kehittämisessä seurakunnan osallisuutta, ekumeenisuutta ja maailman avointa liturgiaa. Nämä periaatteet kantoivatkin 1900-luvulla sekä 2000-luvun alussa eri kirkkojen liturgista uudistamista maailmanlaajuisesti.²⁰⁸

Pääsiäistropari ja pääsiäistervehdys

Tropari on vanha bysanttilaisen hymnologian runollinen ja musiikillinen ilmaus ortodoksisesta teologiasta - sen varhaisista opeista ja dogmatiikasta lähtien. Tropari-nimi annettiin lyhyille rukouksille, jotka kirjoitettiin runollisen proosan muotoon ja sijoitettiin psalmin säkeitten perään. Se oli osa ortodoksista liturgiaa jo 500-luvulla.²⁰⁹ Tropari on Jumalan tai pyhien tekoja ylistävä laulu. Pääsiäisen tropari on juhlistamassa pääsiäisen ja helluntain välistä aikaa ortodoksisessa jumalanpalveluksessa. Vuonna 1986 ortodoksinen *pääsiäistropari* otettiin myös luterilaisen kirkon virsikirjaan, jossa se on virsi 90.²¹⁰ Tämä toi luterilaiseen jumalanpalveluselämään Nairobin raportin mukaista kulttuurienvälistä merkitystä²¹¹.

Kristus nousi kuolleista,
kuolemallaan kuoleman voitti
ja haudoissa oleville elämän antoi.²¹²

Luterilaisessa virsikirjassa tropari ohjeistaan laulettavaksi yleensä kolme kertaa, ja sille on myös muiden virsien tapaan säestys, vaikka ortodoksinen kirkkolaulu onkin vokaalista eli pelkästään laulettua.²¹³

Seurakunnille lähetetyssä virikemateriaalissa virsi 90 oli yksi ehdotus pääsiäisen 2020 virreksi tai lauluksi.²¹⁴ Tutkimusaineistossa pääsiäistroparia on käytetty monipuolisesti: kolme kertaa laulettuna *rukouslauseena esirukouksessa* Turun tuomiokirkon sanajumalanpalveluksessa, Kiimingin sanajumalanpalveluksen *saarnassa* kerran lausuttuna, Oulunsalon sanajumalanpalveluksessa *saarnan ja uskontunnustuksen välissä* liturgin, kanttorin ja musiikin esittäjän laulamana, Muhoksen messussa *saarnan ja uskontunnustuksen välissä* kanttorin laulamana ja Iisalmen messussa *päätösmusiikkina* loppuvirtenä 90.

²⁰⁷ Suomen Ekumeeninen Neuvosto/ Ekumenian tietopankki.

²⁰⁸ Hulmi 2019, 62–63.

²⁰⁹ Wellesz 1961, 157; 171; 174.

²¹⁰ Väinölä 2008, 101–102; Virsikirja-verkkosivut/ virsi 90.

²¹¹ Hulmi 2019, 36.

²¹² Virsikirja 2018, 173.

²¹³ Väinölä 2008, 102; Virsikirja-verkkosivut/ virsi 90.

²¹⁴ Virikemateriaali 2020, 18.

Pääsiäistervehdys Kristus nousi kuolleista! ja siihen kuuluva vastaus *Totisesti nousi!* on kristittyjä yhdistävä tervehdys. Se voi olla käytössä helatorstaihin asti. Jumalanpalveluksessa pappi lausuu tervehdyksen, johon seurakunta vastaa. Tästä ortodoksisesta tervehdyksestä on tullut ekumeeninen, ja sanoma on sama kielestä riippumatta.²¹⁵ Kirkkokäsikirjassa pääsiäisyön messun A kaavassa messun lopussa ennen päätösmusiikkia on valinnaisena osana lähettämisen vaihtoehtona pääsiäistervehdys, jonka sanamuoto on *Kristus on ylösnoussut. Totisesti ylösnoussut*. Tutkimusaineistossa pääsiäistervehdys ei esiintynyt tämän Kirkkokäsikirjan vaan ekumeenisen sanamuodon mukaisesti eri kohdissa jumalanpalvelusta. Kallion messussa pääsiäistervehdys oli johdantosanojen alussa, Turun pääsiäisyön messussa osana pääsiäisylistystä, Kuopion jumalanpalveluksen saarnassa sekä Hailuodon jumalanpalveluksen ja Helsingin messun lopputervehdyksenä.

Rovaniemen sanajumalanpalveluksen saarnassa viitattiin päivän evankeliumitekstin Magdalan Mariaan, ja saarnan osana oli lainauksena Magdalan Mariaan liittyvä perimätieto ortodoksisen kirkon punaisiksi maalattavien pääsiäismunien alkuperästä. Saarnassa kuultu tarina löytyy lähes sanatarkasti ainakin ortodoksi.net-sivulta²¹⁶:

- - Perimätiedon mukaan Magdalan Maria ollessaan aterialla keisari Tiberius Caesarin kanssa hän puhui tälle Kristuksen ylösnousemisesta. Keisari sanoi Marialle halveksivaan sävyyn, ettei kukaan voi nousta kuolleista, kuten ei hänen kädessään oleva kananmunakaan voi muuttua punaiseksi. Ja samalla aivan välittömästi hänen kädessään ollut kananmuna muuttui punaiseksi. Siksi Magdalan Maria kuvataan ikoneissa toisinaan pitämässä kädessään punaista kananmunaa. Tämän tarinan vuoksi kananmunat värjätään yhä ortodoksisessa kirkossa pääsiäisenä punaiseksi. - - (ROSJP)

Magdalan Mariaa pidetään myös ensimmäisenä ihmisenä, joka tervehti muita pääsiäistervehdyksellä *Kristus nousi kuolleista*, koska hän oli ensimmäinen, joka näki ylösnousseen Kristuksen²¹⁷.

Ortodoksinen perinne ja pääsiäisaika antavat pääsiäistroparin, pääsiäistervehdyksen ja ortodoksisesta pääsiäismunaperinteestä kertomisen käytölle tutkimusaineiston Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksissa sekä ekumeenisen että ajallisesti kontekstuaalisen merkityksen.

Hengellisen osallisuuden rukous

Seurakunnille ennen pääsiäistä 2020 lähetetyssä virikemateriaalissa oli rukous, jota suositeltiin luettavaksi ehtoollisen vieton aikana.

Herra Jeesus,
uskon, että olet läsnä sakramentissasi

²¹⁵ Suomen Ekumeeninen Neuvosto/ pääsiäistervehdys.

²¹⁶ Ortodoksi.net/ Magdalan Maria.

²¹⁷ Ortodoksi.net/ Magdalan Maria.

ja tahtoisin ottaa sinut siinä vastaan kuin juhlavieraan.
Koska juuri nyt en voi, rukoulen sinua:
tule silti luokseni Vapahtajana,
syntien anteeksiantajana,
lohduttajana.
Tahdon seurata sinua, Jumalan Karitsa,
minne ikinä minut vietkin,
ja rakastaa sinua yli kaiken,
ja lähimmäistäni niin kuin itseäni.
Ole ylistetty, Herra Jeesus Kristus!
Aamen. (Rukouksen lähde: Timo Viitanen)²¹⁸

Rukous olikin käytössä tutkimusaineistoni pääsiäisen ajan messuista neljässä ehtoollisen vieton aikana, lisäksi yhdessä hengellinen kommuunio mainittiin johdantosanoissa. Tämä Suomen luterilaisen kirkon pääsiäisenä käytetty hengellisen osallisuuden rukous muistuttaa läheisesti kahta katolisen kirkon hengellisen kommuunion rukousta:

Herra Jeesus, rakastan sinua yli kaiken
ja henkeni ikävöi sinun luoksesi.
Uskon, että olet läsnä
kaikkein pyhimässä sakramentissa.
Vaikka en voikaan vastaanottaa sinua tänään
pyhässä kommuuniossa,
pyydän, että tulet kuitenkin
hengellisesti sydämeeni.
Älä salli minkään milloinkaan erottaa minua sinusta.
Suo, että sinun rakkautesi johtaa minut
rakastamaan lähimmäisiäni,
niin kuin sinä rakastat minua.
Aamen.²¹⁹

Herra Jeesus Kristus,
joka olet keskelläämme alttarin pyhimässä sakramentissa,
minä uskon sinuun, minä luotan sinuun, minä rakastan sinua.
Älä salli minkään erottaa minua sinusta,
vaan anna minun aina olla kanssasi.
Opetä minua rakastamaan niitä ihmisiä, joita tänään kohtaan,
ja suo, että voisin pian ottaa sinut vastaan pyhässä kommuuniossa.²²⁰

Trenton kirkolliskokouksessa vuonna 1551 määriteltiin katolisen kirkon eukaristian sakramentin käyttö ja kolme sen vastaanottamisen lajia: sakramentaalinen, hengellinen ja samanaikaisesti sakramentaalinen ja hengellinen vastaanotto.²²¹ Hengellinen kommuunio määritellään katolisessa kirkossa näin:

Hengelliseksi kommuunioksi sanotaan tietoista kaipausta saada vastaanottaa Kristus alttarin sakramentissa silloin, kun ei ole mahdollisuutta käydä kommuuniolla. Kristityn on tällä tavoin mahdollista ylläpitää ja vahvistaa yhteyttään Vapahtajaansa elämänsä kaikissa olosuhteissa.²²²

²¹⁸ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020; Rukouksia koronaepidemian aikana 2020.

²¹⁹ Katolinen kirkko Suomessa/ Hengellinen kommuunio.

²²⁰ Katolinen kirkko Suomessa/ Hengellinen kommuunio.

²²¹ Concilium Tridentinum, Canones et Decreta, 41; Tridentinum 2016, 89.

²²² Katolinen kirkko Suomessa/ Hengellinen kommuunio.

Luterilainen teologia ei tunne katolisen kirkon mukaista hengellistä ehtoollista sakramentin vastaanottotapana. Tunnustuskirjoista *Yksimielisyyden ohjeen* mukaan ”Kristuksen ruumis otetaan vastaan myös suulla, ei ainoastaan uskolla ja hengellisesti niin kuin sakramentin ulkopuolellakin tapahtuu.”²²³ Luterilaisessa teologiassa ehtoollinen on määritelty yhteyden ateriaksi ja alttarin sakramentiksi, eikä messua voi Lutherin mukaan toimittaa ilman läsnä olevaa seurakuntaa.²²⁴ Koronapandemia esti kuitenkin ehtoolliselle osallistumisen messussa, ja hengellisen osallisuuden rukouksen tarkoitus lienee ollut poissa olevaa seurakuntaa lohduttava.

Digitalisaation tultua mukaan jumalanpalveluselämään voi myös pohtia, mitä seurakunnan *läsnä oleminen* jumalanpalveluksessa tarkoittaa. Fyysinen läsnäolo tilassa, jossa jumalanpalvelus toimitetaan, mahdollistaa suoran vuorovaikutuksen ja aistien liturgian toteutumisen. Toisaalta verkon kautta osallistuva seurakuntalainen voi kokea myös olevansa mukana jumalanpalveluksessa.

Hengellisen osallisuuden rukous pääsiäismessujen ordoissa on sekä ekumeeninen että kontekstuaalinen piirre. Pääsiäisen ja poikkeusolojen vuoksi rukous oli kontekstuaalinen tietyn ajan ja tilanteen ilmiö. Koronapandemiapääsiäinen oli globaali tilanne, yhteinen kaikille kristillisille kirkkoille ympäri maailman. Kaipaus ehtoolliselle oli myös yhteinen.

Suomen evankelis-luterilainen kirkko ja sen jumalanpalvelus ovat ekumeenisia. Sitoutuminen omaan luterilaiseen tunnustukseen ja avoimuus ekumeenisuutta kohtaan eivät ole vastakohtia vaan kuuluvat yhteen.²²⁵ Jumalanpalveluksen oppaan mukaan ekumeenista asennetta on pidettävä yllä²²⁶. Yhteinen rukous ja yhteisten jumalanpalvelusten toteuttaminen ovat ekumeenisuuden ilmentymiä jumalanpalveluselämässä.²²⁷

Kontekstuaalisuus on aina läsnä teologiassa. Stephen B. Bevansin mukaan ”ei ole olemassa teologiaa, on vain kontekstuaalista teologiaa”²²⁸. Teologia on aina sidoksissa tiettyyn aikaan, paikkaan, kulttuuriin ja ihmisen kokemusmaailmaan²²⁹. Kuten Lathrop korostaa Raamatun merkitystä ordon sisällöissä, Paul D. Matheny korostaa raamatullisen lähetyksen merkitystä kontekstuaalisuudessa: Raamatun on kohdattava maailma. Hänen

²²³ Yksimielisyyden ohje, 70.

²²⁴ Jolkkonen 2001, 274–276.

²²⁵ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 120–121.

²²⁶ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 121.

²²⁷ Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 122–124.

²²⁸ Bevans 1992, 15.

²²⁹ Bevans 1992, 15–16; 21; 22.

mukaansa ekumeeninen liike ja terve kontekstuaalisuus muovaavat tulevaisuuden teologiaa. Kontekstuaalinen teologia on osa sitä, mitä Jumala tekee tässä maailmassa.²³⁰

Kotilan mukaan kirkon jumalanpalveluselämä on aina yhteydessä inkarnaatioon, kolmiyhteisen Jumalan ihmiseksi tulemiseen, ja inkarnaatio sekä kontekstuaalisuus ovat liturgiselle teologialle haaste, koska evankeliumin sanoma ”tulee lihaksi” sakramenttien kautta siinä kontekstissa, jossa ihmiset elävät.²³¹

Yhtenäinen jumalanpalveluksen kaava eli ordo ja sen raamatullinen perusta mahdollistavat yhteyden tunteen kirkkojen välillä²³². Yhteen kokoontuminen ja yhteinen liturgian perusrakenne ilmaisevat kristittyjen ykseyttä ajasta, paikasta, kulttuurista ja tunnustuskunnasta riippumatta. Nairobin raportin mukaan kristittyjen ykseyden merkitys löytyy uudelleen ja aito kontekstualisointi tulee perustaksi kaikille kirkkoille, kun seurakunnissa jumalanpalveluksen transkulttuurisuus ja ekumeenisuus saavat keskeisen aseman.²³³

Koronan näkyvyys pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa

Koronapandemia oli ajallinen, historiaan jäävä kontekstuaalinen tekijä pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa, ja se näkyi tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa sekä ordon rakenteissa että sisällöissä. Poikkeusolot vaikuttivat ensinnäkin jumalanpalveluksien toimittamiseen eri tavoin, kuin oli totuttu aiempina pääsiäisinä. Messu oli vakiinnuttanut asemaansa jumalanpalvelusmuotona Suomessa jo 1900-luvulta lähtien²³⁴, ja pääsiäisenä, kristinuskon suuren juhlan aikaan - kiirastorstaina, pääsiäisyönä ja pääsiäispäivänä - jumalanpalvelus on ollut tapana viettää messuna²³⁵. Keväällä 2020 koronapandemian aikana jumalanpalvelukset toteutettiin piispojen ohjeistuksen mukaan pääosin sanajumalanpalveluksina²³⁶. Ennen pääsiäistä piispat tarkensivat ohjeistusta: ehtoollista voitiin viettää erityisten ohjeiden mukaan noudattaen 10 hengen rajoituksia ja hyvää hygieniää.²³⁷ Messujen toteuttamista vähensi myös tunne siitä, että seurakunnan yhteisöllisyys olisi jäänyt puuttumaan messusta²³⁸.

²³⁰ Matheny 2012, 7; 10; 21; 23; 43; 85.

²³¹ Kotila 2004, 30; 35.

²³² Lathrop 2017, 101; 107.

²³³ The Nairobi Statement on Worship and Culture 2014, 139.

²³⁴ Kotila 2004, 146.

²³⁵ Palvelkaa Herra iloiten 2009, 45–47.

²³⁶ Piispojen ohje 16.3.2020.

²³⁷ Ohjeita seurakunnille 25.3.2020.

²³⁸ Kallatsa & Mikkola 2020b, 22.

Ordon sisällöissä oli nähtävissä koronan sanoitusta johdantosanoissa, saarnoissa, esirukouksissa ja myös kolehtikohteen ilmoittamisessa. Toisaalta koronan rinnalla ilmaistiin myös toivon ja lähimmäisen rakkauden sanomaa. Oulun sanajumalanpalveluksen saarnassa tuotiin esille sekä koronan eristysluonne että ylösnousseen Kristuksen koronaläpäisevyys. Sanomassa korostuu toivo.

- Tämä riemullinen sanoma vain korostuu tänä koronakeväänä, jolloin olemme pakotettuja elämään kotiemme seinien sisäpuolella niin paljon kuin mahdollista. Ylösnoussut Kristus, joka tuli läpi lukkojenkin, voi tulla luoksesi läpi koronaeristyksenkin. - - Tämän ylösnousemuksen toivon varaan saamme rakentaa myös koronakevään pääsiäisenä. (OUSJP)

Kallatsan ja Mikkolan kirkkoherroille suunnatun tutkimuksen tuloksissa kaipauksen ilmaukset olivat nähtävissä pääsiäisen 2020 jumalanpalveluskokemusten kuvailussa koronapandemian aikaan²³⁹. Kaipaus ja ikävä ilmenivät myös ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin osallistuvien kokemuksista²⁴⁰. Omassa tutkimusaineistossani korona-aika näyttäytyi myös kaipauksen sanoittamisena, johon oli lisätty toivon sanoma. Kaipaus toisen ihmisen läheisyyteen, seurakuntayhteyteen tai ehtoollisyhteyteen Jumalan kanssa sisältyi alkusanoihin, saarnoihin ja muokattuun kiitosrukoukseen. Turun tuomiokirkon sanajumalanpalveluksen saarnassa kaipaukseen yhdistyi myös pääsiäisen sanoma ylösnoussesta Kristuksesta.

Ihminen **kaipaa** toisen ihmisen läheisyyttä. Katsekontakti, kosketus, ääni ja kokemus yhteisestä jakamisesta kuuluvat syvästi meidän ihmisten elämään. - - Ylösnousseen Jeesuksen läsnäolo on totta yhä edelleen vielä tänäkin päivänä. Se tuo lohtua nytkin, kun näinä aikoina **kaipaamme** toisten ihmisten ja erityisesti rakkaitemme läheisyyteen. (TUTUSJP)

Helsingin tuomiokirkon pääsiäisyön messussa ehtoollisosan kiitosrukous oli hieman muokattu ja lisätty kaipauksen sanoittaminen Kirkkokäsikirjan pääsiäisen kiitosrukoukseen 2:

- - Jeesus Kristus, ylösnoussut Vapahtajamme, kiitos, että saimme ottaa sinut vastaan leivässä ja viinissä **tai kaipauksessamme**. - - (HELMES)

Muhoksen messun saarnan osana oli piispojen yhteinen pääsiäistervehdys, johon sisältyvät kaipaus, korona-ajan kuvaus, yhteinen rukous ja toivo. Korona-ajan eristäytyneisyyden, pelon ja sairastamisen vastakohtana ja lohdutuksena kuului sanoma toivosta ja tulevaisuudesta.

- - **Kaipaamme** ihmisten seuraan, rakkaitemme luo, mutta joudumme pysyttelemään heistä kaukana. Tapaamisia välttellen, kätteleminen ei käy, koskettaminen ei sovi ja karttamisesta on tullut kohteliaisuutta. - - Kristillinen **toivo** nousee pääsiäisen sanomasta. - - Ylösnoussut Kristus antaa meille **toivon** ja tulevaisuuden. **Toivo** on Kristus itse. Siksi me **toivomme** ja uskomme, että vielä koittaa tuttu arki. - - Niin kauan, kuin emme voi tulla yhteen, voimme kuitenkin jakaa yhteisen elämän **rukouksessa**. Siksi kutsumme kaikkia **rukoilemaan** niiden puolesta, jotka sairastavat tai pelkäävät, jotka ovat menettäneet läheisensä, jotka tekevät vastuullisia päätöksiä ja jotka työskentelevät yhteisen

²³⁹ Kallatsa & Mikkola 2020b, 18.

²⁴⁰ Ahonen et al, 2020, 25.

hyvinvointimme ja tulevaisuutemme puolesta. Tänä kärsimyksen keväänäkin meillä on **toivo**. - - (MUMES)

Oulunsalon saarnassa toivo yhdistettiin pääsiäisen ilosanomaan ja tämän ajan epävarmuuteen:

- - Jeesuksen tie vie Palmusunnuntain ilosta kohti kärsimystä ja kuolemaa, tuskaa, odotusta, epätoivoa ja epäuskoa. Mutta lopulta sittenkin kohti **iloa** ja **toivoa**. Pääsiäisen **toivo** viriää, kun Magdalan Maria ja opetuslapset tulevat sapatin jälkeisenä päivänä haudalle. Hauta on tyhjä ja kivi on vieritetty pois. - - Vaikka emme ole olleetkaan paikan päällä todistamassa Jeesuksen ylösnousemusta tai ylösnousseen Jeesuksen ilmestymistä, voimme liittyä meitä edeltävien kristittyjen sukupolvien uskoon. Siihen uskoon, että kuolemasta ja pahan valloista on jo saavutettu ratkaiseva voitto, ja siihen uskoon, että Jeesus elää. Hän toi Jumalan todellisuuden, iankaikkisuuden lähelle meitä. Se todellisuus on läsnä jo tässä maailmassa ja tässä ajassa. Se antaa elämälle syvän merkityksen ja **toivon** myös epävarmuuden ja hämmennyksen keskellä. - - (OUSASJP)

Koronapandemian aiheuttamat pelot, sairaudet ja kaipaus toisten ihmisten yhteyteen yhdistyivät pääsiäisen jumalanpalvelusten saarnoissa, johdantosanoissa ja rukouksissa toivon sanomaan ylösnoussesta Kristuksesta. Raamatun sana pääsiäisen ilosta yhdistyi nykymaailman kontekstuaaliseen tilanteeseen, eli pääsiäisaamun raamatulliset tapahtumat kohtasivat kevään 2020 maailman poikkeukselliset olot. Kohtaamisen teologian mukaan jumalanpalveluksessa yksi kohtaamisen ulottuvuus onkin Raamatun maailman kohtaaminen tämän päivän maailman kanssa²⁴¹.

Huoli lähimmäisestä ja myötätunto kärsiviä kohtaan nousivat esiin esirukouksissa, ja saarnoissa. Hailuodon sanajumalanpalveluksen uskontunnustuksen jälkeen kolehtikohteen ilmoittamisen tilalle muotoiltiin korona-ajan lähimmäisen tukemisen ja myötätunnon merkitys:

Virtuaalikirkon jumalanpalveluksissa emme voi noita kirkkokolehteja kantaa, mutta varmaan se kaikkein tärkein lahja, minkä voimme tänä päivänä antaa, on henkinen läheisyys, toivon vieminen eteenpäin, sen luottamuksen vieminen eteenpäin, että selviämme näistä poikkeuksellisista oloista, joissa elämme tällä hetkellä. Toisiamme tukekaamme, lahjamme antakaamme. (HAISJP)

Jo varhaisten kristittyjen kokoontumisten jälkeen huolehdittiin apua tarvitsevista lähimmäisistä keräämällä kolehti tai viemällä ehtoollisaterialta ruokaa poissaolijoille²⁴². Pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa ei voitu kerätä kolehtia, mutta niissä saatettiin ilmoittaa avustamiskohde. Tekstien sanoituksissa näkyi huoli ja kehoitus toisten ihmisten auttamiseen ja tukemiseen. Ekumeenisten ja kontekstuaalisten sisältöjen mukanaolo pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa tuo yhteyden merkitystä kaikkien koronapandemian ajassa elävien kesken. Huoli, ikävä ja kaipaus ovat yhtä lailla yhteisiä kuin pääsiäisen ilo ja toivokin.

Koronan, kaipauksen ja toivon sanoittaminen on osa jumalanpalveluksen kieltä. Pääsiäisenä 2020 käytettiin myös paljon seurakunnille lähetettyjen virike- ja

²⁴¹ Hulmi 2019, 21; 25.

²⁴² Justinos Marttyri 2008, 99–100.

rukousmateriaalien tekstejä erityisesti johdantosanoissa ja esirukouksissa. Myös päivän rukouksia oli valittu virikemateriaaleista. Selkokielisen päivän rukouksen tai omin sanoin laadittujen tekstien käyttö välittää kielen yksinkertaistamisen tai ymmärrettävyyden merkitystä. Leinosen ja Niemelän tutkimus osoittaa, että jumalanpalveluksen kielen vieraus voi olla syy siihen, ettei satunnaiskävijä koe jumalanpalvelusta uskoa vahvistavana armollisena kokemuksena²⁴³. Sanavalinnoilla voidaan Hulmin mukaan joko kutsua jumalanpalveluksen osallistujia mukaan tai sulkea ulkopuolelle. Inklusiivinen kieli viestii samaan joukkoon kuuluvasta yhteisöstä, kun taas eksklusiivinen kieli jättää ulkopuolisuuden tunteen.²⁴⁴ Tutkimusaineistoni jumalanpalvelussanoituksissa kaipauksesta tai toisen ihmisen tukemisesta on käytetty inklusiivista me-muotoa, jolloin kuulija voi kokea kuuluvansa samaan yhteisöön puhujan kanssa.

Jumalanpalveluksen kieli ei koostu pelkästään sanoista, vaan siihen liittyy myös musiikki, hiljaisuus, symbolit ja merkit²⁴⁵. Seurakunnille lähetetyssä virikemateriaalissa kehoitettiin symbolien käyttöön pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa, koska ne tuovat lisämerkitystä nimenomaan verkon kautta toteutettaviin lähetyksiin²⁴⁶. Jumalanpalveluksen symbolit ovat siltana tuonpuoleiseen todellisuuteen, ja ne voivat olla yhdistämässä ihmisiä²⁴⁷. Niiden tehtävä on myös tukea Jumalan sanan julistusta ja sakramentteja²⁴⁸. Tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa musiikki ja monipuolinen virsien käyttö toivat rukouksen kieleen syvyyttä. Symbolit tukivat sakramenttien esillä oloa. Kastemaljat, kastepuut, veden näkyminen ja sen ääni toivat kasteen osaksi liturgiaa, ja ehtoollispikari kasteen muistamisessa yhdisti symbolisesti kaksi sakramenttia. Symbolien voidaan ajatella osittain myös verkkolähetyksessä korvaavan aistien liturgiaa, joka jää joidenkin aistien osalta kokematta.

Pääsiäisenä kirkon koristelulla voi lisätä symboliikkaa jumalanpalvelukseen. Koristeita käytettiin tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa sekä selittäen niitä että jättäen ne katsojan tulkinnan varaan. Esimerkiksi Rovaniemen jumalanpalveluksessa kuvattiin Kunnian jälkeisen kiitosvirren aikana ensin toista pääsiäispöytää, jossa oli mm. rairuohoa, virpomisvitsoja ja pääsiäismunia. Uhrivirren aikana taas kuva viipyi pöydällä, jossa oli useita ikoneja ja maalattuja pääsiäismunia. Oulunsalon jumalanpalveluksessa liturgi taas esitteli johdantosanoissa kirkossa olevia pääsiäiskoristeita ja niiden symboliikkaa sekä johdatteli seurakunnan yhteiseen rikkiin epätäydellisen rairuohon vertauskuvan avulla:

²⁴³ Leinonen & Niemelä 2012, 26.

²⁴⁴ Hulmi 2019, 167–169.

²⁴⁵ Kotila 2004, 22.

²⁴⁶ Virikemateriaali 2020, 16.

²⁴⁷ Sariola 2001, 235; Hulmi 2019, 124–125.

- - Täällä kirkossa suuresta juhlasta kertovat valkoiset alttaritekstiilit ja kuusi kynttilää. Lisäksi meillä on täällä pajunoksia ja pupuja ja pääsiäismunia. Ja nekin kertovat ylösnousemuksesta ja uudesta elämästä. Siitä että elämä voittaa kuoleman ja valo voittaa pimeyden. Yksi pääsiäisen symboli on myös rairuoho. Se kuvaa myöskin uutta elämää, kasvua, elämän ihmettä. Täytyy kyllä myöntää, että tämä kylvämäni rairuoho ei ole aivan täydellinen suoritus. Nimittäin kylvin sen vähän liian myöhään ja unohdin aluksi kastella. Siitä tuli vähän harvanlainen ja toispuoleinenkin. Mutta silti siinä on yhtä aikaa läsnä elämän ihme ja epätäydellisyys, niin kuin meissä jokaisessa on. Jokainen meistä on ihme, mutta samaan aikaan erehtyväinen ja epätäydellinen. Ja pääsiäinen on juuri meidän epätäydellisten juhla. - - (OUSASJP)

Saarnan osana Iisalmen messussa oli havainnollistavaa symboliikkaa: saarnaajalla oli krusifiksi, jonka ympärille hän kietoi kankaan, joka symboloi käärinliinoja. Kun hän avasi käärinliinan, hän käytti ylösnousseen Kristuksen symbolina toista ristiä, johon oli maalattu elämää, värejä ja elävä Kristus. Magdalan Mariaa symboloi nukke. Symboliikan runsaan käytön voidaan ajatella näin korona-aikana tuovan havainnollisuutta ja jumalanpalveluksessa käytetyn kielen elävöittämistä. Verkossa toteutettu jumalanpalvelus mahdollistaa lähikuvan saarnaajasta, jolla on kädessään risti tai nukke. Samanlainen symbolien käyttö ei välttämättä toimisikaan suuressa kirkkosalissa, koska fyysisesti kirkkotilassa läsnä oleva seurakuntalainen ei ehkä erottaisi saarnaajan kädessä olevaa esinettä.

Koronapandemia pakotti seurakunnat jumalanpalvelusten välittämiseen verkon kautta. Moni seurakunta opetteli uusia digitaalisia tapoja seurakunnan tavoittamisessa. Pääsiäisen 2020 jumalanpalvelukset lähetettiin pääosin verkon kautta suoratoistona eli striimattuina tai tallenteina; radion tai television käyttäminen välineenä oli huomattavasti harvinaisempaa²⁴⁹. Tallenne on medioitunut jumalanpalvelus, johon vaikuttavat kuvaamiseen ja tallentamiseen liittyvät valinnat sekä välittävä media. Useimmilla seurakunnilla ei pääsiäisenä 2020 välttämättä ollut teknisesti muita vaihtoehtoja kuin kuvata jumalanpalvelus esimerkiksi yhdellä mobiililaitteella, jolloin kirkkotilan käyttökin oli sidottua kameran sijaintiin. Osan aineistostani oli tuottanut VirtuaalikirKKko, jolla oli jo ennestään kokemusta jumalanpalvelusten striimaamisesta.

Jumalanpalveluksia on pandemian aikana seurattu merkittävästi enemmän kuin niihin osallistuttiin ennen korona-aikaa, ja ne ovat tavoittaneet uusia kohderyhmiä. Myös kirkon palveluista pandemian aikana on eniten käytetty jumalanpalvelusten ja hartausten seuraamista verkossa.²⁵⁰ Koronapandemia tulee melko varmasti muuttamaan pysyvästikin jumalanpalvelusten toteuttamistapoja ja -mahdollisuuksia. Verkkojumalanpalveluksesta saattaa muotoutua uusi jumalanpalvelustraditio, vaikka uusi ilmiö se ei Suomessakaan tai globaalisti ole.

²⁴⁸ Sariola 2001, 236.

²⁴⁹ Kallatsa & Mikkola 2020b, 11–12.

²⁵⁰ Salomäki 2020, 100–101.

8. Johtopäätökset

Tutkielmassani tarkastelin koronakevään 2020 pääsiäisen jumalanpalvelusordoa ja sen yksityiskohtaista rakennetta ja sisältöä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon 17 jumalanpalveluksessa. Tutkin myös, millaista jumalanpalvelusteologiaa ordo välittää. Ordo-käsitettä käytin sekä jumalanpalveluskaavan merkityksessä että laajemmin analyttisenä käsitteenä jumalanpalveluksen rakenteesta ja merkityksestä, eli ordon rakenteen ja sisällön kautta pääsin käsiksi sen merkityksiin ja jumalanpalvelusteologiaan.

Tutkimusmetodini oli liturgiikan alan laadullista sisällönanalyysia. Analysoin jumalanpalvelustallenteista tekemäni havainnoinnit ensin teorialähtöisesti käyttäen analyysirunkoina Kirkkokäsikirjan jumalanpalveluskaavoja, joihin aineiston ordoja niiden teorian mukaisesti vertasin. Ryhmittelin ordot niiden rakenteen mukaan sanajumalanpalveluksiin ja messuihin, joista erottelin vielä alaryhmiä. Aineiston ordojen sisällöt erittelin ja analysoin huolellisesti ja yksityiskohtaisesti ordon osien mukaan ja pyrin etsimään jumalanpalveluksissa käytetyille teksteille niiden lähteet. Tein yhteenvetoja sekä rakenteellisista että sisällöllisistä ratkaisuksista. Lopuksi lähestyin aineistoa siitä nousevien erityispiirteiden mukaan teoriaohjaavasti. Analyysin tuloksia peilasin jumalanpalvelusteologian teoriaan ja tein päätelmät pääsiäisen 2020 jumalanpalvelusten teologisista merkityksistä.

Tutkimusaineisto oli laaja sekä määrällisesti että maantieteellisesti. Osallistumaton, huolellinen havainnointi julkisista dokumenteista eli tallenteista, joihin pystyin palaamaan usean kerran uudelleen, mahdollisti luotettavat ja eettiset tutkimustulokset ordojen rakenteista ja sisällöistä. Osallistumattomassa havainnoinnissa on kuitenkin otettava huomioon jumalanpalveluksen medioitunut luonne, eli havainnointi oli median välittämää. Tutkijana seurasin jumalanpalvelusta kameran välittämästä näkökulmasta. Tosin se oli pääsiäisenä 2020 ainoa mahdollisuus, kun seurakuntakaan ei saanut fyysisesti osallistua jumalanpalveluksiin, vaan osallistui niihin niin ikään tallenteiden välityksellä.

Aiempaa tutkimusta jumalanpalvelusordosta on Suomessa tehty todella vähän. Oma tutkimustani vastaavaa yksityiskohtaista analyysia saman ajankohdan jumalanpalveluksista eri puolilta Suomea en löytänyt. Pirttimaan ordotutkimuksessa keskityttiin jumalanpalvelusten ekumeenisuuden näkökulmaan, ja tutkimusaineisto koostui luonteeltaan ekumeenisista jumalanpalveluksista. Pirttimaan tutkimuksessa todettiin, että seurakuntien päämessuissa ei tapahtunut ekumeenisten elementtien lainaamista, ortodoksisen kirkon tradition tekstejä käytettiin vähän ja jumalanpalveluksissa eivät toteutuneet jumalanpalvelusten oppaiden

vaatimukset tiettyjen tekstien pysyvyydestä ja muuttumattomuudesta.²⁵¹ Pirttimaan aineisto oli kerätty Helsingin ja Espoon hiippakunnista; hän pitikin jatkotutkimuksen kannalta tärkeänä laajentaa tutkimusaineisto kattamaan koko Suomen²⁵², mihin tutkimukseni maantieteellinen monipuolisuus pitkälti vastasikin.

Oman tutkimukseni lähtökohtana ei ollut ekumeenisuus, ja tutkimani jumalanpalvelukset eivät olleet luonteeltaan ekumeenisia jumalanpalveluksia, mutta tulokseni osoittavat, että ekumeenisuus oli vahvasti mukana pääsiäisen 2020 jumalanpalveluksissa. Tutkielmani toi Pirttimaan tutkimukseen nähden erilaisen tuloksen jumalanpalvelustekstien muuttumattomuudesta. Aineistoni jumalanpalvelukset noudattivat pääosin Kirkkokäsikirjan ja muun ohjeistuksen mukaisia tekstejä, vaikka oman aineistoni jumalanpalvelusteksteissäkin oli sanoituksia, joille en löytänyt lähdettä.

Pääsiäinen tutkimusaineiston jumalanpalvelusten ajankohtana tarjosi mielenkiintoisen näkökulman koronapandemian vaikutuksiin jumalanpalveluselämässä. Pandemian ensimmäisen aallon aikana seurakunnan poissaolo jumalanpalveluksista ja pääsiäisen messun ehtoollisen toteutus ilman seurakuntaa oli seurakunnille täysin uusi, yllättäväkin tilanne. Tutkimuksen merkitystä poikkeusolojen jumalanpalveluksista lisää myös se, että korona-aikana kirkon palveluista oli käytetty eniten jumalanpalvelusten ja hartausten seuraamista verkossa²⁵³. Käyn läpi kootusti tärkeimmät tutkimustulokseni.

Gordon W. Lathrop on usein ordoa tai kristillisen jumalanpalveluksen keskeisiä asioita kuvatessaan lainannut pientä runoa, joka oli kaiverrettu ensin Minnesotan Hutchinsonissa, sittemmin Wisconsinin Luckissa käytettyyn kirkonkelloon:

To the bath and the table,
To the prayer and the word,
I call every seeking soul.²⁵⁴

Runo kuvastaa myös tutkimusaineistoni jumalanpalvelusten ordoja, jotka ovat yhtäältä uskollisia ordon perinteelle ja pitkälle historialle sekä toisaalta jatkuvassa liikkeessä mukaansa kutsuvia – kuten kirkonkello. Pääsiäisordot noudattavat etenkin pysyvien osien suhteen pääasiassa Kirkkokäsikirjan jumalanpalveluskaavoja, joiden perusrakenne - *johdanto, sana, rukous, ateriala ja päätös* – on kantanut ordon historiaa varhaisten kristittyjen kokoontumisesta saakka²⁵⁵. Pääsiäisordoissa on näin ollen sekä transkulttuurisia että

²⁵¹ Pirttimaa 2016, 3; 74–75.

²⁵² Pirttimaa 2016, 4; 76.

²⁵³ Salomäki 2020, 100–101.

²⁵⁴ Lathrop 2018, 263. Runo suomennettuna: *Kasteeseen ja ehtoolliseen, rukoukseen ja sanaan, kutsun jokaista etsivää sielua.*

²⁵⁵ Justinos Marttyyri 2008, 99–100.

ekumeenisia merkityksiä; ne ovat tunnistettavia ajasta ja paikasta riippumatta. Pysyvä rakenne tuo turvallisuuden tunteen tutusta jumalanpalveluksesta tai messusta. Turvallisuuden ja pysyvyyden tunteen säilyttämisellä voisi ajatella olevan merkitystä etenkin koronapandemian poikkeuksellisenä aikana.

Tutkimusaineiston jumalanpalvelusten ordoissa on käytetty myös Kirkkokäsikirjan antamaa mahdollisuutta soveltaa eri jumalanpalveluskaavoja. Lathrop käyttää ordosta myös nimitystä *kontekstuaalinen työkalu*²⁵⁶. Osassa tutkimusaineiston messuista jumalanpalveluksen ordo näyttääkin olevan yhdistelmä messun, pääsiäisyön messun ja viikkomessun kaavoja sisältäen kuitenkin ordon pääosat ja niiden järjestyksen. Toisaalta ordon osien poisjättäminen eli ordon lyhentäminen muuttaa kunkin jumalanpalveluksen rakenteen ja sisällön merkitystä. Valinta yksittäisenkin osan poisjättämisestä – tai mukaanottamisesta – heikentää, muuttaa tai vahvistaa ordon yksittäisen osan teologista merkitystä.

Campbellin ja Ruotsin kirkon tutkimukset osoittavat, että korona-ajan verkkojumalanpalvelukset ovat pääosin normaaleista kirkkotilassa pidetyistä toimituksista internetiin siirrettyjä jumalanpalveluksia. Niitä ei ole merkittävästi muunneltu uuteen ympäristöön tai pohdittu digitaalisia mahdollisuuksia, jotta ne olisivat interaktiivisia ja seurakuntaa osallistavia.²⁵⁷ Koronapandemia yllätti koko maailman, ja kirkon piti reagoida nopeasti poikkeusoloissa toimitettavien jumalanpalvelusten lähettämiseen verkossa. On ymmärrettävää, että ensimmäisen korona-aallon aikana jumalanpalvelukset toimitettiin melko samanlaisina kuin normaalisti monen seurakunnan digitaalisten resurssien vielä puuttuessa.

Voidaan ajatella, että ordon rakenteen uskollisuus Kirkkokäsikirjan kaavoille on ollut seurakuntalaisille viesti pysyvyydestä – jumalanpalvelus ei heilahda korona-aallossakaan. Toisaalta kaavojen yhdistelemiset saattavat kertoa ordon kontekstuaalisesta käytöstä nimenomaan poikkeusoloissa – valitaan ordon kokonaisuus tilanteeseen sopivaksi. Poikkeusolojen jatkuessa ja digitaalisen jumalanpalveluksen jäädessä todennäköisesti pandemian jälkeen laajemmin yhdeksi jumalanpalvelusmuodoksi on ehkä syytä pohtia jumalanpalvelusteologian valossa, millainen verkkojumalanpalveluksen ordo voisi olla. Voisiko se jopa poiketa Kirkkokäsikirjan nykyisistä ordoista? Olisiko tässä ajassa tarvetta verkkojumalanpalvelusordolle, joka sisältäisi kuitenkin teologisesti tärkeät ordon pääosat? Mitkä olisivat sen pysyvät, luovuttamattomat osat, jotta olisi kyseessä jumalanpalvelus eikä hartaus tai rukoushetki? Tai voisiko käytössä olevien kaavojen toteutustapaa muokata

²⁵⁶ Lathrop 2014, 383.

²⁵⁷ Campbell 2020, 49–52; Fransson 2021, 82–83.

interaktiiviseksi digitaaliseen ympäristöön sopivaksi? Jumalanpalvelus on yhteisöllinen: leitourgiaa eli kansantyötä. Todella tärkeää olisi pohtia – kuten aiemmassa tutkimuksessa on jo jonkin verran tehtykin – mitkä ovat digitaalisen ympäristön mahdollisuudet muuntaa jumalanpalvelus verkkoon sopivaksi ja miten seurakunta saadaan osallistettua jumalanpalvelukseen, jotta se koetaan yhteisölliseksi? Verkon ja digitalisaation käytön kehittäminen on myös yksi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon *Ovet auki* -strategian tavoitteista²⁵⁸.

Tutkimusaineiston jumalanpalveluksissa on käytetty ekumeenisia sisältöjä, joista useat ovat myös kontekstuaalisia pääsiäisen aikaan liittyen. Ortodoksisesta perinteestä lähtöisin oleva pääsiäistropari *Kristus nousi kuolleista*, virsi 90, oli monipuolisesti käytössä rukouslauseena, lauluesityksenä, virtenä ja saarnan sanoituksessa. Ekumeeninen pääsiäistervehdys *Kristus nousi kuolleista. Totisesti nousi!* kuului myös pääsiäisen jumalanpalveluksissa. Taize-laulujen ekumeenisuus ja synnintunnustuksena käytetyn irlantilaislähtöisen virren 923 *Silmäni aukaise, Jumalani* käyttö edustavat kulttuurienvälisyyttä ja kristittyjen yhteyden merkitystä.

Uutena ekumeenisena ja kontekstuaalisenakin piirteenä oli *hengellisen osallisuuden rukouksen* käyttö messuissa ehtoollisen aikana. Seitsemästä messusta se luettiin neljässä ja lisäksi tämä mahdollisuus mainittiin yhdessä messussa johdantosanoissa. Kun seurakunta ei päässyt osallistumaan fyysisesti läsnä olevana ehtoolliselle, rukous antoi lohtua Kristuksen läsnäolosta koronarajoituksista huolimatta.

Rukous muistuttaa hyvin läheisesti katolisen kirkon hengellisen kommuunion rukousta, joka on korona-aikana ollutkin käytössä katolisen kirkon messuissa ja rukouksena kodeissa. Katolisen kirkon hengellisellä kommuuniolla on pitkät perinteet jo Trenton konsiilin päätöksissä 1500-luvulta, ja katolisessa kirkossa hengellinen kommuunio on yksi eukaristian sakramentin vastaanottamismuoto. Luterilaisen teologian mukaan ehtoollinen vastaanotetaan sekä suulla että hengellisesti. Näin ollen pääsiäisordoiissa käytetty hengellisen osallisuuden rukous ei ole kommuunion muoto, ehtoolliselle osallistuminen, mutta poikkeusoloissa sen merkitys voi olla lohduttava ja siunaava. Joka tapauksessa se voidaan nähdä sekä ekumeenisena että kontekstuaalisena ordon sisältönä: se muistuttaa katolisen kirkon hengellisen kommuunion rukousta luterilaisen messun korona-ajan kontekstissa.

Kontekstuaalisuus näkyi aineiston jumalanpalveluksissa myös pääsiäisen ajan sisällöissä: teksteissä ja musiikissa. Pääsiäispäivän tai -yön jumalanpalveluksen sanoma ylösnousseesta Kristuksesta oli lukukappaleiden, virsien, rukousten ja saarnojen aiheina.

²⁵⁸ Ovet auki 2020, 6; 9; 15–16.

Pääsiäisylistys, kasteen muistaminen ja pääsiäisen siunaus olivat erityisiä pääsiäisen ajan sisältöjä. Paikallinen kontekstuaalisuus kuului esirukouksissa Suomen ja oman paikkakunnan rukousaiheissa.

To the bath and the table

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon molemmat sakramentit, kaste ja ehtoollinen, olivat mukana pääsiäisordoissa. Ne sisällyttivät jumalanpalvelukseen luterilaisen teologian mukaisen kasteen armon ja ehtoollisen lahjan, Kristuksen vastaanottamisen. Näin Jumalan sana yhdistyi aineeseen eli veteen, leipään ja viiniin.²⁵⁹ Sakramenteilla oli myös ekumeenista merkitystä; kaste ja ehtoollinen ovat transkulttuurisia. Ordon rakenteellisena ja sisällöllisenä osana kasteen muistaminen pääsiäisyön messuordon mukaan toteutettiin kahdessa sanajumalanpalveluksessa. Myös synnintunnustuksissa, esirukouksissa ja saarnoissa viitattiin kasteeseen, jonka merkitystä symboloivat myös vesi, kastemaljat, kastepuut, kynttilät ja valkoiset albat.

Ehtoollisen toteuttaminen pääsiäisenä 2020 oli jo etukäteen tiedetty haasteelliseksi, koska seurakunta ei päässyt fyysisesti osallistumaan messuun. Seurakuntia ohjeistettiin ehtoollisen toteuttamisen, kuvaamisen ja sanoittamisen osalta. Kallatsan ja Mikkolan kirkkoherroille suunnatun kyselytutkimuksen mukaan ehtoollisen vietto oli hyvin vähäistä tai messuja ei vietetty lainkaan pääsiäisenä 2020.²⁶⁰ Onnistuin kuitenkin löytämään tutkimusaineistooni messuja, vaikka niiden saatavuus olikin haasteellisempaa kuin sanajumalanpalvelusten.

Tutkimusaineistoni messut oli toteutettu seurakunnille lähetettyjen ohjeiden mukaan. Messun toteuttaminen ilman läsnä olevaa seurakuntaa koronapandemian aikana saattoi olla hämmentävää; toisaalta ehtoollisen näkyminen ordon osana kertoo ehtoollisosan keskeisyydestä ja ehtoollisen merkityksestä liittyen pääsiäisen sanomaan: Kristus nousi kuolleista. Kristuksen ruumiin ja veren, kuoleman ja ylösnousemuksen sanomassa on koko kristinuskon ydin.

Luterilaisen teologian ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon mukaan kirkon tuntomerkit ja perustehtävät ovat evankeliumin julistaminen, opetus ja sakramenttien toimittaminen.²⁶¹ Kirkkolaki määrittää kirkon tehtävän näin:

Tunnustuksensa mukaisesti kirkko julistaa Jumalan sanaa ja jakaa sakramentteja sekä toimii muutenkin kristillisen sanoman levittämiseksi ja lähimmäisenrakkauden toteuttamiseksi.²⁶²

²⁵⁹ Katekismus 2000, 84; 86; 92.

²⁶⁰ Kallatsa & Mikkola 2020, 10.

²⁶¹ Gassmann & Hendrix 2005, 167–168. Kirkkolaki.

Pääsiäisordoissa kirkkolain mukaiset kirkon tehtävät toteutuivat. Suomen evankelis-luterilaisessa strategiassa *Ovet auki* vuoteen 2026 kirkon perustehtävä on ”edistää Jumalan valtakuntaa ja julistaa Jeesusta Kristusta maailman pelastajana”. Ihmisiä on kutsuttava Jumalan yhteyteen ja rohkaistava välittämään lähimmäisistä ja luomakunnasta.²⁶³

To the prayer and the word

Pääsiäisordoissa Jumalan sana oli esillä ja lähimmäisenrakkaus tuli osaksi ordoja esimerkiksi saarnoissa ja esirukouksissa. Sanaosa nousi ordon rakenteen kautta myös sisällöllisesti tärkeäksi. Valinnaiset ordon osat, ensimmäinen lukukappale ja vastaus, olivat mukana kaikissa sanajumalanpalveluksissa. Messuissa ne ovatkin pysyviä osia, eikä niitä ollut jätetty pois kuin yhdessä messussa, jonka sanaosa noudatti viikkomessun kaavaa. Raamatun tekstit saivat näin tilaa ja sanan tärkeyden merkityksen pääsiäisordoissa. Sanaosuuden merkitys perustuu Lathropin mukaan sen raamatulliseen merkitykseen. Raamatun sanoman keskeisyys jumalanpalveluksessa erottaa jumalanpalveluksen muista kokoontumisista.²⁶⁴ Sanaosuudessa myös kohtaamisen teologia toteutuu: Jumala kohtaa ihmisen²⁶⁵.

Saarna muodostaa Raamatun lukukappaleiden kanssa sanomallisen kokonaisuuden, koska saarna pohjautuu johonkin päivän tekstiin. Pääsiäisen jumalanpalveluksissa saarnoissa viitattiin evankeliumiin ja tulkittiin sitä. Pääsiäisen ilosanoma ylösnoussesta Kristuksesta välitti toivon sanomaa keskellä korona-aikaa, johon lähes kaikissa saarnoissa jollain lailla viitattiin. Koronan mukaan ottamisen saarnaan voidaan ajatella ilmaisevan Raamatun sanan nykyaikaan tuomista, kontekstuaalista näkökulmaa sekä myötätunnon ilmausta. Toivon ja ilon sanoittaminen taas tuo lohdutusta ja on selviytymisen kannustin poikkeusoloissa. Kuitenkin noin kolmasosassa saarnoista ei mainittu koronaakaan mitenkään, mikä saattaisi viitata tietoiseen saarnan sanoman keskittämiseen pääsiäisen ilosanomaan, ajatusten johdattamiseen pois rajoitteista ja poikkeusoloista.

Esirukouksissa oli käytetty runsaasti seurakunnille toimitettuja virikemateriaaleja, joille näyttäisi olevan tervetullutta käyttöä liturgiassa. Virikemateriaaleja oli käytetty joko suoraan tai soveltaen. Erityisesti poikkeusoloihin valmistellut virikemateriaalit auttoivat todennäköisesti sanoittamaan yhteisen huolen lähimmäisistä, seurakunnasta, maailmanlaajuisesta poikkeustilanteesta ja tulevaisuudesta. Korona-ajan esirukous on myös kontekstuaalinen.

²⁶² Kirkkolaki 1993 I osa 1. luku 2§.

²⁶³ *Ovet auki* 2020, 3.

²⁶⁴ Lathrop 2005, 37–38.

²⁶⁵ Hulmi 2019, 72.

Virikemateriaalin runsas käyttö voidaan nähdä myös seurakuntien jumalanpalveluksia suunnittelevien työntekijöiden tarpeena jakaa ja työstää liturgiaa yhdessä ja käyttää erilaisia materiaaleja jumalanpalveluksen sisällön suunnittelussa ja toteutuksessa. Tutkimukseni osoittaa, että saman aamun jumalanpalveluksissa on sekä erilaisia rakenteellisia että sisällöllisiä ratkaisuja. Seurakuntien jumalanpalveluksia suunnittelevat eri alojen asiantuntijaryhmät, joihin voi kuulua esimerkiksi pappeja, kirkkomuusikoita, suntioita, diakoneja, lasten tai nuorten ohjaajia, tietotekniikasta vastaavia työntekijöitä ja monien alojen edustajia vapaaehtoisista seurakuntalaista. Tutkimukseni voidaan nähdä esimerkkinä yhtäältä jumalanpalveluksen pysyvään runkoon turvautumisesta ja toisaalta moninaisista mahdollisuuksista, joita rakenteelliset ja sisällölliset ratkaisut jumalanpalvelusteologian valossa tarjoavat. Tällainen jumalanpalvelusten vertaaminen ja omien ideoiden jakaminen sekä näiden ratkaisujen teologisten merkitysten pohtiminen yhdessä voisi olla vaikkapa osana kirkon koulutusohjelmaa.

I call every seeking soul

Kirkonkello kutsuu seurakuntaa yhteiseen jumalanpalvelukseen. Koronapandemian aikana pääsiäisenä 2020 yhteinen kokoontuminen fyysisesti oli mahdotonta, mutta kaipaus tähän yhteyteen näyttäytyi ordojen sanoituksissa. Poikkeusolojen koronarajoitteet vaikuttivat yhteisöllisen jumalanpalveluksen toteutustapaan, ja korona sanoitti myös saarnoja ja esirukouksia. Lähimmäisestä huolehtiminen korona-aikana ja lähimmäisenrakkaus olivat esirukouksissa yhteisinä aiheina.

Kallatsan ja Mikkolan tutkimuksessa kirkkoherrojen kokemuksissa ehtoollisen vieton puuttumisesta nousi esille *kaipausten* ilmaus²⁶⁶. Tutkimuksessani pääsiäisordojen sisällöissä aineistosta esille nousi myös *kaipaus* sanallisina ilmauksina, ja ehtoollisen hengellisen osallisuuden rukouksessakin kuului kaipaus yhteisöön ja yhteiseen ehtoollispöytään. Vastauksena kaipaukseen pääsiäisjumalanpalveluksen sanoituksissa tuotiin vahvasti esille myös toivon sanoma, joka erityisesti korona-aikana tuo seurakunnalle viestiä kirkon välittämästä kristinuskon ja yhteisöllisyyden merkityksestä voimavarana vaikeana aikana.

Tutkimusaiheina ordo ja jumalanpalvelusteologia tarjoavat paljon jatkotutkimushaasteita. Pääsiäinen on kristittyjen kirkkovuoden suurin juhla, joten tutkimukseni on ordotutkimusta erityisen juhlapyhän jumalanpalveluksesta. Jos halutaan tutkia Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalvelusordojen vaihtelua laajemmin, olisi hyvä tehdä vertailututkimusta myös muista sunnuntain jumalanpalveluksista sekä

esimerkiksi viikkomessuista. Tutkimusaineistoni ordot ovat koronapandemian alkupuolelta. Mielenkiintoista olisi tehdä pitkittäistutkimus pandemian vaikutuksista jumalanpalveluksiin ja niiden ordoihin. Miten ordojen pysyvät ja valinnaiset osat sisältöineen pandemian myöhemmissä aalloissa tai pääsiäisenä 2021 korreloivat pääsiäisen 2020 ordoihin? Onko striimaus tai tallenteiden lisääntynyt käyttö vaikuttanut jumalanpalvelusten pituuteen, ordon osien pysyvyyteen tai poisjättämiseen? Mitkä ordon osat ovat luovuttamattomia eli välttämättömiä, jotta voidaan puhua jumalanpalveluksesta eikä esimerkiksi hartaudesta? Millaisia vaikutuksia ordon lyhentämisellä on sen välittämään teologiaan? Vertailevalle kansainväliselle tutkimukselle korona-ajan jumalanpalveluksista evankelis-luterilaisissa kirkkoissa tai eri kirkkokunnissa olisi varmasti myös tarvetta.

Ehtoollisen vietto poikkeusoloissa on myös tärkeä tutkimuksen aihe. Miten ehtoollista on jaettu rajoitusten vähennyttyä, onko se saanut uusia toteutustapoja, millainen eukaristinen rukous on käytössä ja millaisia tapoja ehtoollisen vietto voisi saada, mikäli seurakunta joutuu olemaan pitkään verkkoyhteyden varassa jumalanpalveluksiin osallistumisessa?

Jatkotutkimuksen kannalta seurakuntalaisten kokemukset jumalanpalveluksista olisivat tärkeitä. Korreloivatko kokemukset ordojen rakenteisiin tai sisältöihin? Onko ordojen rakenteilla tai sisällöillä kokemuksellista merkitystä? Mistä asioista kokemukset muodostuvat? Miten seurakuntalaiset kokevat tallenteesta katsotun jumalanpalveluksen? Toteutuvatko jumalanpalveluksen yhteisöllisyys ja seurakuntalaisten osallisuus verkossa välitetyssä jumalanpalveluksessa? Näihin kysymyksiin Kallatsan ja Mikkolan meneillään oleva tutkimus seurakuntalaisten kokemuksista korona-ajan jumalanpalveluksissa tulee ainakin osittain vastaamaan²⁶⁷.

Oma tutkimusaiheensa olisi kirkkotilan käyttö tallennetuissa jumalanpalveluksissa – etenkin jos striimaamisen mahdollisuudet ja välineet lisääntyvät, ja jumalanpalvelus voidaan kuvata vaikkapa usealla kameralla. Koronapandemian alettua yllättäen vuoden 2020 alussa seurakunnissa ei ollut varauduttu striimaamisen vaatimuksiin, ja tekniikan opettelu oli uusi asia eikä välineitäkään ollut aina käytössä. Medioituneen jumalanpalveluksen tutkimus kuvaamisen ja tallenteen koostamisen suhteen olisi mielenkiintoista. Ovatko jumalanpalvelukset kokonaisia, lyhennettyjä vai koostettu useasta osasta? Miten mediavälittyneisyys vaikuttaa jumalanpalveluksen vastaanottoon?

Mielenkiintoinen tutkimusaihe olisi myös jumalanpalveluksen toimijoiden työnjako. Onko tilankäytöllä ja toimijoiden työnjaolla vaikutusta ordon neliosaisuuden näkymiseen –

²⁶⁶ Kallatsa & Mikkola 2020b, 18.

²⁶⁷ Kallatsa & Mikkola 2020b, 23.

erottuvatko johdanto, sana tai rukous, ateria ja päätös omiksi kokonaisuuksiksi vai eteneekö liturgia ilman siirtymiä?

Musiikki vaikutti omassa aineistossani hyvin monipuoliselta, ja useassa jumalanpalveluksessa oli kanttorin lisäksi useita esilaulajia sekä soittajia. Kuoromusiikkiahan jumalanpalveluksissa ei koronapandemiarajoitusten vuoksi ollut. Musiikin käytön syvempi analyysi jumalanpalveluksissa voisi myös olla jatkotutkimuksen aihe.

Ordon rakennetta voi tutkia kokonaisuutena, joka saa merkityksensä sen perusrakenteesta, mutta myös yksittäisistä osista – ja toisinpäin: yksittäiset osat vaikuttavat kokonaisuuteen. Tutkimuksessa voisi keskittyä yhteen ordon sisällölliseen osaan, esimerkiksi rippiin, joka evankelis-luterilaisessa kirkossa ei ole sakramentti kuten esimerkiksi katolisessa tai ortodoksisessa kirkossa. Vertaileva tutkimus laajan jumalanpalvelusaineiston ripistä olisi mielenkiintoinen. Mihin se sijoittuu ordossa tai onko rippi mahdollisesti ennen jumalanpalvelusta, kuten sen voisi toteuttaa Kirkkokäsikirjankin mukaan esimerkiksi pääsiäisyön messussa? Millaisia tekstivalintoja ripissä käytetään, mihin valinnat perustuvat ja mitkä ovat niiden teologiset merkitykset? Sisältyykö synnintunnustukseen esimerkiksi kasteen merkitys tai luomakunnasta huolehtiminen? Käytetäänkö synninpäästössä julistavaa sanamuotoa vai armonvakuutusta? Löytyykö aineistosta omia ripin sanoituksia? Ketkä ovat liturgian toimijoita ripissä? Millaisia liturgisia eleitä käytetään ja mitä merkitystä on ripin aikana rukouksen suunnalla ja liikkeellä liturgiassa? Kääntyykö liturgi alttariin päin vai seurakuntaan päin? Millainen on seurakuntalaisen kokemus ripistä? Voiko yhteisen ripin kokea yksityisenä rippinä? Tämä on vain yksi esimerkki yksittäisen ordon osan jatkotutkimusaiheista – kaikilla ordon osilla on oma teologinen merkityksensä.

On tärkeää muistaa, että jumalanpalvelus saa merkityksensä monesta eri tekijästä. Jumalanpalveluksen rakenne ja sisältö ovat osa kokonaisuutta, jonka sisällä moni asia vaikuttaa sekä toisiinsa että kokonaisuuden muodostumiseen. Liturgiset tekstit, kirkkotila, musiikki, fyysinen tai verkon kautta osallistuminen, toimijat, eleet, liike, seurakunnan osallisuus, yhteisöllisyyden ja pyhän kokemus, aistit – vain joitain mainitakseni – ovat kaikki jumalanpalveluksen merkityksen kannalta tärkeitä.

Sunnuntaisin kirkonkellot kutsuvat seurakuntaa jumalanpalvelukseen. Niiden ääni on merkki kutsusta ja kaipauksesta yhteiseen kokoontumiseen, osallisuuteen yhteisöllisyydestä – tapahtuupa se nykyään fyysisesti kirkkotilassa tai verkon välityksellä jumalanpalveluslähetyksessä. Tämän luvun alun runo, joka oli kaiverrettu Hutchinson-Luckin kirkonkelloon, kiteyttää ajatuksen sanan ja rukouksen sekä kasteen ja ehtoollisen sakramenttien keskeisyydestä jumalanpalveluksen ordossa. Kirkonkelloja on tapana soittaa

myös jumalanpalveluksen päätyttyä. Soitto lähettää seurakunnan matkaan; jumalanpalvelus ei ole muusta elämästä erillinen tapahtuma, vaan jumalanpalvelusteologian mukaan kristityn tehtävä jatkuu jumalanpalveluksen jälkeen kirkon ulkopuolella - Jumalan ja lähimmäisten palvelulla²⁶⁸.

²⁶⁸ Hulmi 2019, 76.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Lähteet ja apuneuvot

Havainnointimuistiinpanot jumalanpalvelustallenteista (tutkijan hallussa):

Hailuodon kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e9015eefa8beb001443bc59/video/final/20200412_104711_1_paasiaispaivan_jumalanpalvelus_hailuodon_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=SyMLIU9aDU (Viitattu 1.10.2020)

Haukiputaan kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e820d4cacb0600014ae570c/video/final/20200412_111211_sanajumalanpalvelus_haukiputaan_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=HkfNLPFJw8 (Viitattu 2.10.2020)

Helsingin tuomiokirkko 11.4.2020. <https://www.youtube.com/watch?v=Oq1fm4SV0EY> (Viitattu 17.12.2020)

Iisalmen kirkko 12.4.2020. Väliaikainen linkki seurakunnalta jumalanpalveluksen lataamiseksi omalle koneelle 21.4.2020 (tallenne tutkijan hallussa).

Kallion kirkko 12.4.2020.

<https://www.facebook.com/kallionseurakunta/videos/666571380580173> (Viitattu 18.12.2020)

Kiimingin kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e8ec72a7bc9090023427ead/video/final/20200412_111650_sanajumalanpalvelus_kiimingin_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=HyzmNvrhwL (Viitattu 3.10.2020)

Kuopion tuomiokirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e8f690ae1884400152ac81f/video/final/20200412_112447_1_paasiaispaivan_sanajumalanpalvelus_kuopion_tuomiokirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=rkMzzFypvU (Viitattu 4.10.2020)

Muhoksen kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e8f623edb818b00257a2b6f/video/final/20200412_112234_paasiaispaivan_messu_muhoksen_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=H1MLrMkpP8 (Viitattu 5.10.2020)

Oulun tuomiokirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e90b3a18c92df0023738b3f/video/final/20200412_110514_paasiaisaamun_sanajumalanpalvelus_oulun_tuomiokirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=H1f5sXNRPI (Viitattu 6.10.2020)

Oulunjoen kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e90b521f548ad0017c76ac9/video/final/20200412_111350_1_paasiaispaivan_sanajumalanpalvelus_oulunjoen_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=SyGFmrNRvU (Viitattu 7.10.2020)

Oulunsalon kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e90ad04ff3b5f0037e8419d/video/final/20200412_112054_sanajumalanpalvelus_oulunsalon_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=rJzhZam0v8 (Viitattu 8.10.2020)

Rovaniemen kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e8e282c4a70e30014b69f34/video/final/20200412_111520_1_paasiaispaivasunnuntain_sanajumalanpalvelus_rovaniemen_kirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=B1fHEOjivI (Viitattu 1.11.2020)

Tuiran kirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e849e025122e00023b9c4f1/video/final/20200412_104052_perheiden_paasiaiskirkko_tuiran_kirkko_12_4_klo_10_00.mp4?token=HkMsb0fzPI (Viitattu 17.12.2020)

Turun tuomiokirkko 11.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e831c88811b5c0038e29551/video/paasiaisyon_jumalanpalvelus_turun_tuomiokirkko_1142020_klo_23_00_2.mp4?token=H1z-925gwI (Viitattu 2.11.2020)

Turun tuomiokirkko 12.4.2020.

https://videosync.fi/api/v1/download/events/virtuaalikirkko/5e8f015157506d00231d1ab8/video/final/20200412_110755_sanajumalanpalvelus_turun_tuomiokirkko_12_4_2020_klo_10_00.mp4?token=BkzqIZF3w8 (Viitattu 3.11.2020)

Vaasan kirkko 12.4.2020. https://www.youtube.com/watch?v=n2K_QRqYSko (Viitattu 11.5.2020)

Vieremän seurakunnan Pyhän Mikaelin kappeli 12.4.2020.

<https://www.youtube.com/watch?v=GmeYEMDhLz0> (Viitattu 18.12.2020)

Muut lähteet ja apuneuvot:

Baptism, Eucharist and Ministry (1982). Faith and order paper no. III World Council of Churches, Geneva.

https://www.oikoumene.org/sites/default/files/Document/FO1982_111_en.pdf (Luettu 13.2.2021)

Concilium Tridentinum, Canones et Decreta (1545–1563).

https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1545-1563-,_Concilium_Tridentinum,_Canones_et_Decreta,_LT.pdf (Luettu 15.1.2021)

- Esirukous koronaepidemian COVID-19 keskellä 2020 (2020).
<https://evl.fi/plus/seurakuntaelama/jumalanpalveluselama/rukouksia-ja-esirukouksia/esirukouksia-jumalanpalveluksiin> (Luettu 20.10.2020)
- Hyvä tieteellinen käytäntö (2013). *Hyvä tieteellinen käytäntö ja sen loukkausepäilyjen käsitleminen Suomessa*. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan ohje 2012. Helsinki: Tutkimuseettinen neuvottelukunta.
https://www.tenk.fi/sites/tenk.fi/files/HTK_ohje_2012.pdf?_ga=2.117662601.1007764572.1613260509-272348315.1613260509 (Luettu 21.1.2021)
- Kaste, ehtoollinen ja virka (1983). Faith and Order -asiakirja n:o 111, Kirkkojen maailmanneuvosto, Geneve 1982, Englanninkielisestä alkutekstistä ”Baptism, Eucharist and Ministry” suomentanut Olli-Pekka Lassila. SKSK.
http://www.ekumenia.fi/data/liitteet/kaste_ehtoollinen_ja_virka.pdf (luettu 7.3.2021)
- Kaste ja kummius -hanke (2018–2020).
<https://evl.fi/documents/1327140/51803182/Kaste+ja+kummius+toukokuu+2019.pdf/627c3220-ea9b-1a8f-498b-007d6cc2e5df?t=1558604395000> (Luettu 13.2.2021)
- Katekismus (2000). Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kristinoppi. Hyväksytty kirkolliskokouksessa vuonna 1999. Helsinki: Edita.
- Katolinen kirkko Suomessa/ Hengellinen kommuunio (s.a.)
<https://katolinen.fi/rukouksia/hengellinen-kommuunio/> (Luettu 31.12.2020)
- Kirkko ja koronavirus (2020). <https://evl.fi/plus/yhteiskunta-ja-kirkko/valmius-ja-varautuminen/koronavirus> (Luettu 22.6.2020)
- Kirkko yhteistä näkyä kohti (2012). Suomen Ekumeenisen Neuvoston julkaisuja CII. Faith and Order -asiakirja n:o 214. Karttunen, Tomi & Heikki Huttunen (toim.), Minna Hietämäki (suom.) Kirkkohallitus, Ulkoasiain osasto.
- Kirkkohallituksen yleiskirje nro 9/2020.
https://evl.fi/documents/1327140/60545655/9_2020+Koronavirus+COVID-19+.pdf/0fb3c357-885e-2cc5-13f9-93158485fb5e?t=1583157955895 (Luettu 15.5.2020)
- Kirkkojärjestys (1993). <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931055#O2L2P4> (Luettu 2.11.2020)
- Kirkkolaki (1993). <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054> (Luettu 11.2.2021)
- Kirkkokäsikirja I – II (2003). Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I – II. Pieksämäki: Raamattutalo, Kirkkopalvelut.
- Ohjeistus seurakuntien tilaisuuksien välittämiseen verkossa (2018).
https://evl.fi/documents/1327140/50107202/Audiovisuaalisen_materiaalin_jakaminen_ohjeet_2018.pdf/d2f93add-2675-b918-5ed3-8e9b48c29358?t=1553850954000 (Luettu 11.12.2020)

Ohjeita seurakunnille 25.3.2020. <https://www.arkkihiippakunta.fi/ajankohtaista/tiedote-25-3-2020-ohjeita-seurakunnille> (Luettu 15.5.2020)

Ortodoksi.net/ Magdalan Maria (s.a.). https://www.ortodoksi.net/index.php/Magdalan_Maria (Luettu 2.3.2021)

Ovet auki (2020). *Ovet auki. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategia vuoteen 2026.* Strategia on hyväksytty kirkkohallituksen täysistunnon kokouksessa 22.9.2020. <https://evl.fi/documents/1327140/52567038/Ev.lut.kirkko-strategia.pdf/9fb95410-78a0-6ace-a331-aa2c31b869c5?t=1600781363026> (Luettu 28.1.2021)

Palvelkaa Herraa iloiten. Jumalanpalveluksen opas (2009). Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2009:9. Kirkkohallitus.

Piispojen ohje 16.3.2020. <https://evl.fi/documents/1327140/69164121/piispojen-ohjeistus-seurakunnille-16.3.2020.pdf> (Luettu 1.9.2020)

Piispojen yhteinen pääsiäistervehdys 2020 (2020). <https://www.mikkelinhiippakunta.fi/ajankohtaista/piispojen-yhteinen-paasiaistervehdys-2020/> (Luettu 28.12.2020)

Pääsiäinen - kristittyjen suurin juhla (s.a.). <https://evl.fi/kirkossa/pyhapaivat/paasiaisen-pyhat> (Luettu 29.1.2021)

Pääsiäisen pyhät. (s.a.). <https://evl.fi/kirkossa/pyhapaivat/paasiaisen-pyhat/1.-ja-2.-paasiaispaiva> (Luettu 26.2.2021)

Pääsiäispäivä (s.a.) <https://evl.fi/documents/1327140/39479075/paasiaispaiva.doc/95c493d8-9feb-bd10-e0cd-d1c1ab94dece?t=1534245691000> (Luettu 22.2.2021)

Rukouksia koronaepidemian aikana (2020). <https://evl.fi/plus/seurakuntaelama/jumalanpalveluselama/rukouksia-ja-esirukouksia/esirukouksia-jumalanpalveluksiin> (Luettu 15.10.2020)

Suomen Ekumeeninen Neuvosto/ Ekumenian tietopankki (s.a.). http://www.ekumenia.fi/ekumenian_tietopankki/?session=56360348 (Luettu 18.1.2021)

Suomen Ekumeeninen Neuvosto/ pääsiäistervehdys (s.a.). http://www.ekumenia.fi/sen_toimii/rukous_ja_jumalanpalvelus/kristus_nousi_kuolle_ista_paasiaistervehdys_eri_kielilla/ (Luettu 18.1.2021)

The Nairobi Statement on Worship and Culture. Lutheran World Federation, 1996 (2014). Gláucia Vasconcelos Wilkey (toim.) *Worship and Culture. Foreign Country or Homeland?* Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 137 - 142.

Tridentinum (2016). *Trenton kirkolliskokouksen reformi- ja oppidekreetit sekä kaanonit.* Suomentanut Martti Voutilainen OP. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.

Valtioneuvoston tietoa ja neuvontaa koronaviruksesta. Hallitus on todennut yhteistoiminnassa tasavallan presidentin kanssa Suomen olevan poikkeusoloissa koronavirustilanteen vuoksi. Opetus- ja kulttuuriministeriö, Sosiaali- ja terveysministeriö, Valtioneuvoston viestintäosasto 16.3.2020 16.56 TIEDOTE 140/2020. <https://valtioneuvosto.fi/-/10616/hallitus-totesi-suomen-olevan-poikkeusoloissa-koronavirustilanteen-vuoksi> (Luettu 23.6.2020)

Virikemateriaali (2020). Virikkeitä ja materiaalia messuihin ja jumalanpalveluksiin hiljaisella viikolla ja pääsiäisenä 2020: <https://www.arkkihiippakunta.fi/uploads/2020/03/646e5ed6-paasiainen-2020-virikkeita-ja-materiaalia.pdf> (Luettu 15.5.2020)

Virikemateriaali. Pääsiäispäivä (2015 – 2016). <https://evl.fi/documents/1327140/39479075/paasiaispaiva.doc/95c493d8-9feb-bd10-e0cd-d1c1ab94dece?t=1534245691000> (Luettu 15.11.2020)

Virsikirja (2018). *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Virsikirja*. Hyväksytty ylimääräisessä kirkolliskokouksessa 13. helmikuuta 1986. Virsikirjan lisävihko. Hyväksytty kirkolliskokouksessa 4. marraskuuta 2015. Mikkeli: Aurinko Kustannus.

Virsikirja-verkkosivut/ virsi 90 (s.a.). <https://virsikirja.fi/virsi-90-kristus-nousi-kuolleista/> (Luettu 23.1.2021)

Virtuaalikirkko (s.a.) <https://www.virtuaalikirkko.fi/> (Luettu 6.4.2020)

Yksimielisyyden ohje (s.a.). Luterilaiset tunnustuskirjat. Suomen evankelis-luterilainen kirkko. <http://tunnustuskirjat.fi/yo/7.html> (Luettu 18.1.2021)

Kirjallisuus

Ahonen, Talvikki, Ari Koponen, Pekka Metso & Mikko Punkki (2020). *Lähentymistä ja etääntymistä korona-aikaan. Selvitys Suomen ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin toimitettuihin sakramentteihin osallistumisesta keväällä ja kesällä 2020*. Suomen ortodoksinen kirkko. https://www.ort.fi/sites/default/files/2020-11/L%C3%A4hentymist%C3%A4%20ja%20et%C3%A4%C3%A4ntymist%C3%A4%20korona-aikaan_raportti.pdf (Luettu 13.2.2021)

Bevans, Stephen B. (1992). *Models of contextual theology*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books.

Burns, Stephen (2014). A Fragile Future for the Ordo? Gláucia Vasconcelos Wilkey (toim.), *Worship and Culture. Foreign Country or Homeland?* Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 143–161.

Campbell, Heidi A. (2020). What Religious Groups Need to Consider when Trying to do Church Online. Heidi A. Campbell (toim.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications. An Imprint of the Network for

- New Media, Religion & Digital Culture Studies*, 61–63.
<https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Luettu 30.10.2020)
- Chupungco, Anscar J. (2018). Liturgy: Many becoming one. Lange, Dirk G. & Dwight W. Vogel (toim.), *Ordo: Bath, Word, Prayer, Table. A Liturgical Primer in honor of Gordon W. Lathrop*. Claremont CA: OSL Publications, 244–262.
- Dix, Gregory (1945). *The shape of liturgy*. Glasgow: Glasgow University Press.
- Fransson, Sara, Stefan Gelfgren & Pernilla Jonsson (2021). *Svenska kyrkan online: att ställa om, ställa in eller fortsätta som vanligt under coronapandemin*. Svenska Kyrkan. (Luettu 7.3.2021)
- Gassmann, Günther & Scott Hendrix (2005). *Johdatus luterilaiseen tunnustukseen*. Suomentaneet Tiina Ahonen ja Jaakko Rusama. Helsinki: Kirjapaja.
- Gordon-Taylor, Benjamin (2013). Liturgy. Juliette Day & Benjamin Gordon-Taylor (toim.), *The Study of Liturgy and Worship. An Alcuin guide*. London: SPCK, 12–20. Ebook. (Luettu 15.11.2020)
- Heikkilä, Markku & Simo Heininen (2017). *Uusi Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: SKS.
- Helland, Christopher (2005). *Online religion as lived religion. Methodological issues in the Study of religious participation on the internet*. Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet 1.1 (2005) 1
<http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/5823/1/Helland3a.pdf> (Luettu 11.11.2020)
- Hintsala, Meri-Anna (2016). Tulkoon yhteys: sosiaalinen media luterilaisuuden kontekstina. Anna-Kaisa Inkala & Jyri Komulainen (toim.), *Armon horisontit. Huomisen luterilaisuus*. Helsinki: Kirjapaja, 186–207.
- Hirsjärvi, Sirkka, Pirkko Remes & Paula Sajavaara (2009). *Tutki ja kirjoita*. Hämeenlinna: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Hulmi, Sini (2019). *Pyhän säikeitä. Näkökulmia jumalanpalveluksen teologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.
- Huovinen, Eero (2001). Sakramentin vaikutus. Pekka Kärkkäinen (toim.), *Johdatus Lutherin teologiaan*. Helsingin yliopiston systemaattisen teologian laitos. Helsinki: Kirjapaja, 252–268.
- Hutchings, Tim (2020). What Can the History of Digital Religion Teach the Newly-Online Churches of Today? Heidi A. Campbell (toim.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications. An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Studies, 61 – 63.
<https://oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/187891/Distanced%20Church-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

urch-PDF-landscape-FINAL%20version.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Luettu 30.10.2020)

- Häkkinen, Seppo (2020). Koronapandemian vaikutuksia Suomen evankelis-luterilaisen kirkon näkökulmasta. *Koronapandemian hyvät ja huonot seuraukset lyhyellä ja pitkällä aikavälillä*. Eduskunnan tulevaisuusvaliokunnan julkaisu 1/2020. Helsinki: Eduskunnan tulevaisuusvaliokunta, 130–140.
- Joenperä, Ann-Maarit (2013). *Jumalan lapset Isän sylissä: narratiivinen tutkimus jumalanpalveluksen merkityksellisyyden rakentumisesta kirkossakävijöille Tuusulan seurakunnassa*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.
- Jolkkonen, Jari (2001a). Ehtoollinen. Pekka Kärkkäinen (toim.), *Johdatus Lutherin teologiaan*. Helsingin yliopiston systemaattisen teologian laitos. Helsinki: Kirjapaja, 269–288.
- Jolkkonen, Jari (2001b). Jumalanpalvelus. Pekka Kärkkäinen (toim.), *Johdatus Lutherin teologiaan*. Helsingin yliopiston systemaattisen teologian laitos. Helsinki: Kirjapaja, 228–240.
- Jolkkonen, Jari (2009). Ykseyden ja moneuden suhde liturgiassa. Onko yhtenäinen jumalanpalvelus mahdollinen erilaistuvassa kulttuurissa? Salminen, Joonas (toim.), *Jumalanpalveluselämä muutoksessa*. STKSJ 263. STKS:n symposiumissa marraskuussa 2008 pidetyt esitelmät. Helsinki: STKS, 183–201.
- Jolkkonen, Jari A. (2013). *Uskonnolliset tilaisuudet verkossa – ominaispiirteet ja kokemukset viidessä seurakunnassa*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Justinos Marttyyri (2008). *Apologiat & Dialogi Tryfonin kanssa*. Suomentaneet Myllykoski, Matti & Outi Lehtipuu. Myllykoski, Matti (toim.). Helsinki: Gaudeamus.
- Kallatsa, Laura & Sini Mikkola (2020a). *Seurakuntien ehtoolliskäytänteet koronakriisin aikana*. Esitelmä Teologian ja uskonnotutkimuksen päivillä Helsingissä 11.9.2020. https://www.youtube.com/watch?v=hx5uBid1jbc&feature=youtu.be&fbclid=IwAR0nf79oOKLGt8yCh26r51pydLo6WQsxV-omcW1hc9JCXagQY_Mr5800k_o (Viitattu 29.9.2020)
- Kallatsa, Laura & Sini Mikkola (2020b). ”Olimme kaikki osallisia ’kaipuun sakramentista’”. *Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020*. Uskonnotutkija - Religionsforskaren, 9(2). <https://doi.org/10.24291/uskonnotutkija.v9i2.100611> (Luettu 7.1.2021)
- Karttunen, Tomi (2017). Ekumenia Suomessa. Illman, Ruth, Kimmo Ketola, Riitta Latvio & Jussi Sohlberg (toim.). *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisu 48. Kirkon tutkimuskeskus: Kuopio, 236–246.
- Kotila, Heikki (2004). *Liturgian lähteillä. Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.

- Kuula, Arja (2006). *Tutkimusetiikka. Aineistojen hankinta, käyttö ja säilytys*. Tampere: Vastapaino.
- Lange, Dirk G. (2020). *Digital Worship and Sacramental Life in a Time of Pandemic*. 24.3.2020. <https://www.lutheranworld.org/blog/digital-worship-and-sacramental-life-time-pandemic> (luettu 15.10.2020)
- Lathrop, Gordon W. (1998). *Holy Things. A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Lathrop, Gordon W. (1999). *Holy People. A Liturgical Ecclesiology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Lathrop, Gordon W. (2005). *Central Things. Worship in Word and Sacrament*. Minneapolis: Augsburg Fortress.
- Lathrop, Gordon W. (2014). Reenvisioning "The Shape of the Liturgy: A Framework for Contextualization". Gláudia Vasconcelos Wilkey (toim.) *Worship and Culture. Foreign Country or Homeland?* Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 379–386.
- Lathrop, Gordon W. (2017). *Saving Images: The Presence of the Bible in Christian Liturgy*. Minneapolis, Minnesota: Fortress Press. Ebook.
- Lathrop, Gordon W. (2018). Conclusion. Bath, Word, Prayer, Table: Reflections on Doing the Liturgical Ordo in a Postmodern Time. Lange, Dirk G. & Dwight W. Vogel (toim.), *Ordo: Bath, Word, Prayer, Table. A Liturgical Primer in honor of Gordon W. Lathrop*. Claremont CA: OSL Publications, 263–278.
- Laulaja, Jorma (2003). Kaste. Häyrynen, Seppo, Heikki Kotila & Osmo Vatanen (toim.), *Spiritualiteetin käsikirja*. Helsinki: Kirjapaja, 211–219.
- Leinonen, Miia & Kati Niemelä (2012). *Jumalanpalvelus arjen voimana. Seurakuntalaisten jumalanpalvelusodotukset ja -kokemukset*. Kirkon tutkimuskeskuksen www-julkaisuja 29. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/45386794/Www-julkaisu+29+Leinonen+ja+Niemel%C3%A4+%28Jumalanpalvelus+arjen+voimana%29.pdf/e0a36192-f67f-e170-2d1a-ff0e665a6d57> (Luettu 3.11.2020)
- Leppänen, Mari & Rebekka Naatus (2011). Netissä kirkon tunnelmaan. Meri-Anna Hintsala, Esko Kähkönen & Teemu Pauha (toim.), *Verkkoa kokemassa: hengellisyys ja vuorovaikutus verkkoyhteisöissä*. Diakonia-ammattikorkeakoulun julkaisuja B Raportteja 46. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu, 39–52.
- Matheny, Paul D. (2012). *Contextual theology: the drama of our times*. Cambridge, U.K.: James Clarke.
- McGrath, Alister E. (2012). *Kristillisen uskon perusteet. Johdatus teologiaan*. Suomentanut Satu Kantola. Helsinki: Kirjapaja.

- Pihkala, Juha (2003). Ehtoollinen. Häyrynen, Seppo, Heikki Kotila & Osmo Vatanen (toim.), *Spiritualiteetin käsikirja*. Helsinki: Kirjapaja, 221–232.
- Pirttimaa, Kati (2016). *Ekumeenisuus jumalanpalveluksien ja hartauksien ordoissa*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Rusama, Jaakko (2009). Virsien ja hengellisten laulujen ekumeeninen teologia. Salminen, Joona (toim.), *Jumalanpalveluselämä muutoksessa*. STKSJ 263. STKS:n symposiumissa marraskuussa 2008 pidetyt esitelmät. Helsinki: STKS, 110–129.
- Salomäki, Hanna (2020). Jumalanpalvelus, kirkolliset toimitukset ja kristilliset juhlapyhät. Salomäki, Hanna, Maarit Hytönen, Kimmo Ketola, Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg (toim.), *Uskonto arjessa ja juhlassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016 – 2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Vaasa: Kirkon tutkimuskeskus, 90–132.
- Sariola, Yrjö (2001). *Jumalanpalveluksen käsikirja*. Helsinki: Kirjapaja.
- Stauffer, S. Anita (2018). Gathering, Ordo and Baptism. Lange, Dirk G. & Dwight W. Vogel (toim.) *Ordo: Bath, Word, Prayer, Table. A Liturgical Primer in honor of Gordon W. Lathrop*. Claremont CA: OSL Publications.
- Sumiala, Johanna (2018). Uskonto mediayhteiskunnassa. Ketola, Kimmo, Tuomas Martikainen & Teemu Taira (toim.). *Uskontososiologia*. Eetos-julkaisuja 20. Eetos: Turku, 278–290.
- Thompson, Deanna A. (2020). *Christ is Really Present Virtually: A Proposal for Virtual Communion*.
<http://bishop.nesynod.org/Christ%20is%20Really%20Present%20Virtually.pdf>
 (luettu 22.10.2020)
- Tuomi, Jouni & Anneli Sarajärvi (2018). *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Uudistettu laitos. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Vartiainen, Anneli (2014). *Kirkko muistiyhteisönä. Järvenpään seurakunnan messujen muistiyhteisöluonne*. Väitöskirja. Helsinki: Unigrafia.
- Väinölä, Tauno (2008). *Virsiokirjamme virret*. Helsinki: Kirjapaja.
- Wellesz, Egon (1961). *A History of Byzantine Music and Hymnography*. E-book, Oxford: Clarendon Press. <https://hdl.handle.net/2027/heh.03061>. (Luettu 17.2.2021)

LIITE 1:

Taulukko 2. Aineiston sanajumalanpalvelusordot verrattuna Kirkkokäsikirjan sanajumalanpalveluskaavaan ja messukaavaan sanajumalanpalveluksena

Lyhenteet ja merkit: x sisältyy ordoon, - ei sisälly, Herra armahda -vaihtoehdot A (Kyrie-litania) tai B, uskontunnustus A= apostolinen uskontunnustus, numerot viittaavat virsien tai Kirkkokäsikirjan tekstivaihtoehtojen numeroihin, valinnaiset kaavan osat sulkeissa

Sanajp- kaava	TUTU SJP	OUJO SJP	OUSA SJP	HAUPU SJP	TUI SJP	OU SJP	KUO SJP	Messukaava sjp:na	RO SJP	KII SJP	HAI SJP
JOHDANTO								JOHDANTO			
1. Alkuvirsi	84	745	84	84	104	105	mus.	1. Alkuvirsi	84	84	745
2. Alkusiunaus	x	x	x	x	x	x ei vuorot.	x	2. Alkusiunaus	x	x	x
3. Johdantosanat	x	x	x	x	x	x	x	3. Johdantosanat	x	x	x
4. Yhteinen rippi Synnintunnus Synninpäästö	712 7	705 7	712 7	Pääsi- äis- ylystys virsi 94	704 7	704 10	708 1	4. Yhteinen rippi Synnintunnustus Synninpäästö	706 5	709 1	omin sanoin molem mat
(Kiitosruk.)	-	-	-	-	-			(Kiitosrukous)	-	2	-
5. Virsi	päivän psalmi	104	907	942	105	mus.	päivän psalmi	(5. Päivän psalmi)	-	- (kohta 10!)	-
								6. Herra, armahda	B	A	B
								7. Kunnia ja kiitosvirsi	x 133	x 126	x 727
6. Päivän rukous	7	1	7	8	4	7	selko- kielinen	8. Päivän rukous	2	1	7
SANA								SANA			
(7. Ensimm. lukukappale)	Hoos 6.	Hoos 6.	Hoos 6.	Hoos 6.	Jes. 25 virsi 88 pääsi äis kuvael ma virsi 78, saarna, evank. Matt 28	Hoos.6 .	Hoos.6	9. Ensimmäinen lukukappale	Hes 37.	Hoos. 6.	Hoos. 6.
(8. Vastaus)	mus.	mus.	mus.	mus.		mus.	mus.	10. Vastaus	mus.	päivän psalmi	mus.
9. Toinen lukukappale	1Kor 15	1Kor 15	1Kor 15	1.Kor. 15		1.Kor. 15	1.Kor. 15	11. Toinen lukukappale	1.Kor. 15	1.Kor.15	1.Kor.15
10. Päivän virsi	105	105	88	92		85	904	12. Päivän virsi	907	105	88
11. Evankeliumi	Joh. 20	Joh. 20	Joh. 20	Joh.20		Joh.20	Joh.20	13. Evankeliumi	Joh 20	Joh20	Joh20
(12. Virsi)	-	-	-	-	-	-	-	(14. Virsi)	-	-	-
13. Saarna	x	x	x	x		x	x	15. Saarna	x	x	x
14. Uskontunnus tus	A	A	A	A	A	Kasteen muistami nen, virsi 215, uskontun nustus. A	Kasteen muistami nen, uskontun nustus A	16. Uskontunnustus	A	A	A
15. Virsi	164	88	105	105	745	-	96	(17. Virsi)	-	96	105
RUKOUS											
16. Yhteinen esirukous	x	x	x	x	x	x	x	18. Yhteinen esirukous	x	x	x
17. Isä meidän	x	x	x	x	x	x	x			x	x
								19. Uhrivirsi	87		
								(20. Ehtoollisrukous)			
								21. Isä meidän	x		
								(22. – 25. Herran rauha, Jumalan Karitsa, Ehtoollisen vietto, Kiitosrukous)			
PÄÄTÖS								PÄÄTÖS			
18. Ylistysvir	85	92	104	339	85	92	92	26. Ylistys	95	84	942
19. Siunaus	x	x	x	x	x	x	x	27. Siunaus	x	x	x
(Lähetämi nen)	-	lopus sa	-	-	lopussa	lopussa	lopussa.	(Lähetäminen)	-	lopussa.	lopussa
(20.Päätösmu siikki.)	mus.	mus.	mus.	mus.	88	mus.	mus.	(28. Päätösmusiikki)	mus.	mus	mus.

LIITE 2

Taulukko 3. Aineiston messuordot verrattuna Kirkkokäsikirjan messu-, pääsiäisyön messuA- ja viikkomessukaavaan

Lyhenteet ja merkit: x sisältyy ordoon, - ei sisälly, Herra armahda -vaihtoehdot A (Kyrie-litania) tai B, uskontunnustus A= apostolinen uskontunnustus N= Nikean uskontunnustus, numerot viittaavat virsien tai Kirkkokäsikirjan tekstivaihtoehtojen numeroihin, valinnaiset kaavan osat sulkeissa

Messukaava	Pääsiäisyömessu A-kaava	Viikkomessukaava	MUMES	KALMES	VAAMES	VIEMES	IISMES	TUMES yömessu	HELMES yömessu
	Yhteinen rippi							laulu 701+x	virsi 971 701+5
JOHDANTO	JOHDANTO	JOHDANTO							
1. Alkuvirsi	1. Alkuvirsi	(1. Alkuvirsi)	84	mus.	84	84	105	-	-
2. Alkusiunaus	2. Alkusiunaus	2. Alkusiunaus	x	x	x	x	x	x	x
3. Johd.sanat	3. Johd.sanat	3. Johd.sanat	x	x	x	x	x	x	x
4. Yhteinen rippi Synnintunn. Synninpäästö	4. Pääsiäisylitys	4. Yhteinen rippi Synnintunn. Synninpäästö	vir 923 5	708 10	706 1	704 4	704 1	Pääsiäis ylitys/ valo	Pääsiäis ylitys
(Kiitosrukous)			-	2	-	717	2		
(5. Päivän psalmi)		(5. Virsi)	-	x + virsi 84:1	x	-	-		
6. Herra, armahda	(5. Herra, armahda)		B	B	B	A	B	-	-
7. Kunnia Kiitosvirsi	6. Kunnia		x 134	x 126	x 85	x 126	x 745	x 726	x 130
8. Päivän rukous	7. Päivän rukous	6. Päivän rukous	2	1	selko kielinen	1	7	virike- mater.	4
SANA	SANA	SANA							
9. Ensimmäinen lukukappale	8. Ensimmäinen lukukappale	7. Raamatunluku ja saarna	Hoos.6.	Hoos.6	Hoos.6	Hoos.6	Hoos.6.	Jes.55	-
10. Vastaus	9. Vastaus		laulu	mus.	mus.	laulu	mus.	mus.	-
11. Toinen lukukappale	10. Toinen lukukappale		1Kor15	1Kor15	1Kor15	1Kor15	1Kor15	Room.6	-
12. Päivän virsi	11. Päivän virsi		903	94	88	92	88	92	-
13. Evankeliumi	12. Evankeliumi		Joh20	Joh20	Joh20	Joh20	Joh20	Mark16	Mark16
(14. Virsi)			-	-	-	-	-		
15. Saarna	13. Saarna		x	x	x	x	x	x	x
16. Uskontunnustus	14. Kasteen muistaminen	8. Uskontunnustus	A	A	N	A	A	A	A
(17. Virsi)	(15. Virsi)	(9. Virsi)	-	mus.	laulu	-	-	mus.	-
18. Yhteinen esirukous	16. Yhteinen esirukous	10. Yhteinen esirukous	x + pääs. siunaus	x	x	x	x	x	x
EHTOOLLINEN	EHTOOLLINEN	EHTOOLLINEN							
19. Uhrivirsi	17. Uhrivirsi	11. Uhrivirsi	954	99	105	101	901	421	88
20. Ehtoollisrukous Vuorolaulu Prefaatio Pyhä Rukous ja asetussanat	18. Ehtoollisrukous Vuorolaulu Prefaatio: Pyhä Rukous ja asetussanat	12. Ehtoollisrukous (Vuorolaulu, prefaatio ja Pyhä) Rukous ja asetussanat	x x x x x	x x x x x	x x x x x	x x x x x	- - - x x	x x x x x	- - - x x
21. Isä meidän	19. Isä meidän	13. Isä meidän	x	x	x	x	x	x	x
22. Herran rauha	20. Herran rauha	(14. Herran rauha)	x	x	x	x	-	x	x
23. Jumalan karitsa	21. Jumalan karitsa	(15. Jumalan Karitsa)	x	x	x	x	x	x	x
24. Ehtoollisen vietto Kutsu Ateria Päätössanat	22. Ehtoollisen vietto Kutsu Ateria Päätössanat	16. Ehtoollisen vietto (Kutsu) Ateria Päätössanat	x x x x	x x x x	x x x x	x x x x	x x x x	x x x x	x x x x
25. Kiitosrukous	23. Kiitosrukous	(17. Kiitosrukous)	x	x	x	x	-	x	x
PÄÄTÖS	PÄÄTÖS	PÄÄTÖS							
26. Ylistys	24. Ylistys	(18. Ylistys)	x	virsi 96	virsi 942	x	virsi 92	virsi 339	virsi 745
27. Siunaus	25. Siunaus	19. Siunaus	x	x	x	x	x	x	x
(Lähetäminen)	Pääsiäistervehdys tai lähetäminen	(Lähetäminen)	päätös- mus. jälkeen	päätös- mus. aikana	x	päätös- mus. jälk.	päätös- mus. jälk.	-	x
(28. Päätösmusiikki)	26. Päätösmusiikki	(20. Päätösmusiikki)	vir 105	mus.	mus.	virsi 84	virsi 90	mus.	mus.

